

**Η ενασχόληση με τις μουσικές κουλτούρες του κόσμου
ως μια μετασηματιστική εμπειρία:
Διαπιστώσεις από τη συμμετοχή παιδιών δημοτικού σχολείου
σε ένα πολιτισμικά ποικιλόμορφο μουσικό πρόγραμμα**

Παναγιώτα Παπαγεωργίου

Εθνομουσικολογία και μουσική εκπαίδευση: συγκλίσεις και κοινοί στόχοι

Η σύγκλιση εθνομουσικολογίας και μουσικής εκπαίδευσης ξεκίνησε για πρώτη φορά στις Η.Π.Α. πριν από πέντε περίπου δεκαετίες, ορμώμενη από την κοινή επιθυμία μελών των δύο πεδίων να εισαγάγουν τις πλουραλιστικές εθνομουσικολογικές παραδοχές αναφορικά με τη μουσική στη σχολική μουσική εκπαίδευση, η οποία μέχρι τότε είχε ως μοναδικό πλαίσιο αναφοράς τη δυτική έντεχνη μουσική. Στόχος, με άλλα λόγια, ήταν η ένταξη των ποικίλων μουσικών παραδόσεων του κόσμου στα σχολικά αναλυτικά προγράμματα και η ενσωμάτωση εθνομουσικολογικών αρχών στον τρόπο διδασκαλίας της μουσικής. Με τις παραπάνω επιδιώξεις, κατά τη δεκαετία του 1970 αμερικανοί μουσικοπαιδαγωγοί σε συνεργασία με εθνομουσικολόγους άρχισαν, μέσα από βιβλία, εργαστήρια και άλλες πρωτοβουλίες τους, να αφυπνίζουν και να επιμορφώνουν τους δασκάλους μουσικής σε διάφορες μουσικές κουλτούρες του κόσμου και στους τρόπους διδασκαλίας τους στην τάξη. Το έργο αυτό πολλαπλασιάστηκε κατά τις δεκαετίες του 1980 και του 1990 από έναν μεγάλο αριθμό ακτιβιστών μουσικοπαιδαγωγών που κινούνταν μεταξύ εθνομουσικολογίας και μουσικής εκπαίδευσης, μέσα από τις προσπάθειες των οποίων το κίνημα υπέρ της πολιτισμικής ποικιλομορφίας στη μουσική εκπαίδευση απέκτησε ισχυρή υπόσταση και εμπλουτίστηκε σημαντικά σε θεωρητικό, φιλοσοφικό και μεθοδολογικό επίπεδο. Παράλληλα, η συνεργασία εθνομουσικολόγων και μουσικοπαιδαγωγών οδήγησε στην παραγωγή πολυάριθμων εκδόσεων, ηχογραφήσεων και άλλου υλικού σχετικού με διάφορες μουσικές κουλτούρες, για χρήση στη σχολική τάξη (Campbell, 2016· Schippers & Campbell, 2012). Οι παραπάνω εξελίξεις κινητοποίησαν αλλαγές στις εκπαιδευτικές πολιτικές των Η.Π.Α., με τα νεότερα σχολικά αναλυτικά προγράμματα στα μέσα της δεκαετίας του 1990 να παρέχουν χώρο στη διδασκαλία μουσικής από ποικίλες παραδόσεις. Σταδιακά, σε αντίστοιχες αναμορφώσεις των αναλυτικών προγραμμάτων μουσικής προχώρησαν και άλλες χώρες του κόσμου (Volk, 1998).

Στην Ελλάδα, η σύνδεση εθνομουσικολογίας και μουσικής εκπαίδευσης είναι ακόμη πολύ περιορισμένη, με τα δύο πεδία να έρχονται κοντά μόνο σε ακαδημαϊκό επίπεδο και ειδικότερα στις διδακτορικές εργασίες ορισμένων εκπαιδευτικών μουσικής που μελέτησαν την εφαρμογή πολιτισμικά ποικιλόμορφων μουσικών προγραμμάτων σε μαθητές, είτε από την πλευρά της μουσικής παιδαγωγικής (Αδαμοπούλου, 2005· Δανοχρήστου, 2012· Κωνσταντινίδου, 2017· Σακελλαρίδης, 2008) είτε από την πλευρά της εθνομουσικολογίας (Παπαγεωργίου, 2022). Αντίστοιχα περιορισμένη παραμένει και η διδασκαλία στις σχολικές τάξεις μουσικών ρεπερτορίων και πρακτικών που βρίσκονται εκτός της ελληνικής και της δυτικής έντεχνης παράδοσης, ιδιαίτερα όταν μιλάμε για προσεγγίσεις που υιοθετούν τις εθνομουσικολογικές θεωρήσεις και εξετάζουν τη μουσική σε συνάρτηση με το κοινωνικό, πολιτισμικό και ιστορικό της πλαίσιο, ενώ παράλληλα εμπλέκουν τους μαθητές ενεργητικά και δημιουργικά στην παραγωγή ήχου (Παπαγεωργίου, 2022· Σακελλαρίδης, 2008).

Προσωπικές εμπειρίες και ερευνητικά ερωτήματα

Ως εκπαιδευτικός μουσικής με ένα ξεχωριστό ενδιαφέρον για τη μουσική-πολιτισμική ποικιλομορφία – ενδιαφέρον το οποίο παρακίνησε και τις διδακτορικές μου σπουδές στην εθνομουσικολογία – διδάσκω εδώ και χρόνια στους μαθητές μου μουσικές από ποικίλες κουλτούρες του κόσμου με μεθόδους εμπροσθιμένες με τις εθνομουσικολογικές αρχές, δίνοντας έμφαση στη σύνδεση της μουσικής με τα κοινωνικοπολιτισμικά και ιστορικά της νοήματα. Σε όλα αυτά τα χρόνια παρατηρώ σταθερά την απόλαυση και τη χαρά που προσφέρει στα παιδιά η ενασχόλησή τους με μουσικές από μη οικείες κουλτούρες, αλλά και τις σημαντικές κατανοήσεις στις οποίες τα οδηγεί σε θέματα σχετικά με τη μουσική και τους άλλους πολιτισμούς. Οι παρατηρήσεις αυτές με ώθησαν να διερευνήσω βαθύτερα τους τρόπους με τους οποίους η συνάντηση με τις μουσικές του κόσμου επηρεάζει τα παιδιά.

Στην ανακοίνωσή μου παρουσιάζω δεδομένα και ευρήματα από την έρευνα που διεξήγαγα στο πλαίσιο της διδακτορικής μου διατριβής (Παπαγεωργίου, 2022). Στην έρευνα αυτή, που αποτελεί ένα παράδειγμα εμπλοκής της εθνομουσικολογίας στη μουσική εκπαίδευση, διερεύνησα τις εμπειρίες παιδιών δημοτικού σχολείου από ένα πρόγραμμα με μουσικές από διάφορες κουλτούρες του κόσμου, το οποίο κατάρτισα με εθνομουσικολογικά κριτήρια και δίδαξα η ίδια στα παιδιά. Με απασχόλησαν τα παρακάτω ερωτήματα: Πώς βίωσαν τα παιδιά την εμπειρία τους με τις μουσικές του προγράμματος; Τι είδους συναισθήματα, σκέψεις και αντιδράσεις τούς προκάλεσε η ενασχόλησή τους με τις μουσικές αυτές; Πώς αξιολόγησαν την εμπειρία τους; Και, κυρίως, πώς η εμπειρία αυτή τα επηρέασε σε μουσικό, γνωστικό, κοινωνικό, διαπροσωπικό ή άλλο επίπεδο; Βασική επιδίωξη της έρευνάς μου ήταν να φανερώσω τι μπορεί να προσφέρει στα παιδιά μια προσεκτικά σχεδιασμένη και εθνομουσικολογικά ενήμερη ενασχόλησή τους με μουσικές από κουλτούρες διαφορετικές από τη δική τους.

Μεθοδολογία

Επειδή ο στόχος μου ήταν να διερευνήσω σε βάθος τις εμπειρίες των παιδιών και να προσεγγίσω εκ των έσω τις δράσεις και τις οπτικές τους, επέλεξα την εθνομουσικολογική μεθοδολογική προσέγγιση, την υλοποίηση δηλαδή μιας επιτόπιας εθνογραφικής έρευνας (Bresler, 2021· Pole & Morrison, 2003). Συγκεκριμένα, διεξήγαγα επιτόπια έρευνα σε δύο δημοτικά σχολεία της Αττικής, το σχολείο του Κέδρου και το σχολείο της Πρασιάς, κατά τη διάρκεια ενός πλήρους σχολικού έτους. Στο πλαίσιο της έρευνας αυτής, στην οποία είχα τον διπλό ρόλο της ερευνήτριας και της δασκάλας μουσικής, εφάρμοσα στα παιδιά των δύο τμημάτων της Ε΄ τάξης του σχολείου του Κέδρου και των δύο τμημάτων της ΣΤ΄ τάξης του σχολείου της Πρασιάς ένα πρόγραμμα διδασκαλίας με τίτλο «Μουσικές του Κόσμου». Για τις ανάγκες των ερευνητικών δημοσιεύσεων, χρειάζεται να σημειωθεί ότι τόσο τα δύο σχολεία όσο και τα παιδιά που συμμετείχαν στο πρόγραμμα αποδίδονται με ψευδώνυμα.

Το πρόγραμμα και τα μαθήματα

Το πρόγραμμα «Μουσικές του Κόσμου» το σχεδίασα με βάση τις εθνομουσικολογικές προσεγγίσεις που αντιμετωπίζουν τη «μουσική στην κουλτούρα» (music-in-culture) και τη «μουσική ως κουλτούρα» (music-as-culture), σύμφωνα με τις θεωρίες των Merriam (1977) και Nettl (2005), επιθυμώντας να οδηγήσω τα παιδιά στο να αντιληφθούν τη μουσική ως μια ηχητική και επιτελεστική εμπειρία, αλλά και ως μια έκφραση συνδεδεμένη με τις αξίες και τις συμπεριφορές των ανθρώπων που βρίσκονται πίσω από τη μουσική. Το πρόγραμμα περιελάμβανε παραδοσιακά τραγούδια και άλλο μουσικό υλικό από εννέα μουσικές κουλτούρες, προερχόμενες, αντίστοιχα, από τις εξής περιοχές του κόσμου: Γκάνα,

Πουέρτο Ρίκο, Βολιβία, Η.Π.Α., Καναδά, Ιρλανδία, Παλαιστίνη, Κίνα και Νέα Ζηλανδία. Με βάση τον σχεδιασμό του, το πρόγραμμα έδινε σημαντική έμφαση στην παρουσίαση του ιστορικού και πολιτισμικού πλαισίου κάθε μουσικής, ενώ επίσης ενέπλεκε τα παιδιά με ενεργητικούς και σωματικούς τρόπους με τις διάφορες μουσικές μέσα από ποικίλες δραστηριότητες επιτέλεσης.

Τα μαθήματα διαρθρώνονταν σε γενικές γραμμές με τον παρακάτω τρόπο: Ξεκινούσα κάθε ενότητα που αφορούσε μια συγκεκριμένη μουσική κουλτούρα διδάσκοντας στα παιδιά ένα παραδοσιακό τραγούδι στην πρωτότυπη γλώσσα. Παράλληλα, τους εξηγούσα το νόημα του τραγουδιού και τις ιστορίες γύρω από αυτό, καθώς και τη λειτουργία που είχε παλαιότερα ή έχει σήμερα στην κουλτούρα του. Ανάλογα με την περίπτωση, τα παιδιά συνόδευαν το τραγούδι με χορό ή ρυθμική κίνηση, με παιχνίδια, με κρουστά σώματος (body percussion), με ρυθμικά ή μελωδικά σχήματα σε μουσικά όργανα, με διάφορες δηλαδή μορφές επιτέλεσης οι οποίες δεν ήταν τυχαίες, αλλά παρέπεμπαν στις αντίστοιχες μουσικές κουλτούρες. Ένα σημαντικό μέρος των μαθημάτων το αφιέρωνα στη γνωριμία των παιδιών με την ιστορία και τον πολιτισμό της περιοχής και τη σχετική μουσική κουλτούρα. Τη μελέτη αυτή την πλαισιώνα με φωτογραφίες, ηχητικά παραδείγματα και βίντεο που παρουσίαζαν μουσικές επιτελέσεις από ανθρώπους-φορείς της συγκεκριμένης κουλτούρας. Ταυτόχρονα, φρόντιζα να εμπλέκω τα παιδιά σε συζητήσεις που τα παρακινούσαν να προβληματιστούν γύρω από διάφορα εθνομουσικολογικά ή και ανθρωπολογικά θέματα, όπως η πολιτισμική διαφορετικότητα, η σύνδεση της μουσικής με την κουλτούρα και την ιστορία, η δυνατότητα κατανόησης της μουσικής μιας άλλης κουλτούρας, οι μουσικές αναμειξίες ως αποτέλεσμα ιστορικών γεγονότων κ.ά.

Η εφαρμογή του προγράμματος διήρκεσε επτά μήνες, κατά τους οποίους δίδαξα σε κάθε τμήμα περισσότερα από 35 μαθήματα, που είχαν διάρκεια από 20 έως 60 λεπτά. Σε κάθε μουσική κουλτούρα αφιερώσαμε τέσσερα μαθήματα κατά μέσο όρο. Στο τέλος της χρονιάς, και στα δύο σχολεία, πραγματοποιήσαμε μουσικές παραστάσεις βασισμένες στο υλικό του προγράμματος.

Το περιεχόμενο του προγράμματος το επέλεξα με γνώμονα τη δυνατότητά του να προσφέρει στα παιδιά ενδιαφέρουσες και ελκυστικές εμπειρίες με αφετηρία τις συγκεκριμένες μουσικές κουλτούρες. Για τις διδακτικές προσεγγίσεις και τις δραστηριότητες των μαθημάτων έλαβα υπόψη μου τις συστάσεις των Campbell (2004), Elliott (1989), Schippers (2010) και άλλων διαπρεπών μελετητών από τον χώρο της πολιτισμικά ποικιλόμορφης μουσικής εκπαίδευσης. Θέλοντας να δώσω στα παιδιά τη δυνατότητα να αντιληφθούν την παγκόσμια μουσική-πολιτισμική ποικιλομορφία και να εμπλακούν βιωματικά με διάφορα είδη μουσικής, συμπεριέλαβα στο πρόγραμμα έναν αρκετά μεγάλο αριθμό μουσικών παραδόσεων. Από την άλλη, η μακρά διάρκεια εφαρμογής του προγράμματος, ο σημαντικός χρόνος που αφιερωνόταν στη μελέτη του πλαισίου της μουσικής και οι προσεκτικά σχεδιασμένες δραστηριότητες παρέιχαν μια ισορροπία μεταξύ εύρους και βάθους, και εξασφάλιζαν ότι τα παιδιά θα απολάμβαναν ποιοτικές εμπειρίες με τις διάφορες μουσικές.

Πεδίο και συμμετέχοντες

Τα δύο σχολεία που αποτέλεσαν το πεδίο της έρευνας βρίσκονται σε αστικές περιοχές της Αττικής, όπου κατοικούν κυρίως μεσαία και χαμηλά κοινωνικοοικονομικά στρώματα. Η επιλογή των συγκεκριμένων σχολείων έγινε με βάση την προθυμία των διευθυντών και των εκπαιδευτικών μουσικής να συμμετάσχουν στην έρευνα. Αξίζει να σημειωθεί ότι στα σχολεία αυτά δεν είχα την ιδιότητα της τακτικής εκπαιδευτικού μουσικής, αλλά έδρασα ως επισκέπτρια δασκάλα για το χρονικό διάστημα της έρευνας.

Οι εκπαιδευτικοί μουσικής των δύο σχολείων παρακολούθησαν τα μαθήματα του προγράμματος, διευκολύνοντας την αλληλεπίδρασή μου με τα παιδιά. Στην έρευνα συμμετείχαν συνολικά 60 παιδιά της Ε΄ και ΣΤ΄ τάξης, τα περισσότερα από τα οποία ήταν ελληνικής καταγωγής, ενώ υπήρχε και ένα μικρό ποσοστό τους που προερχόταν από άλλες εθνότητες.

Συλλογή και ανάλυση δεδομένων

Κατά τη διάρκεια της έρευνας συνέλεξα πλούσιο εθνογραφικό υλικό, το οποίο προέρχεται από: α) τις σημειώσεις πεδίου που κρατούσα ως συμμετέχουσα-παρατηρήτρια, β) τις συνεντεύξεις και τις πολυάριθμες άτυπες συζητήσεις που είχα με τα παιδιά, γ) τα τετράδια που μοίρασα στα παιδιά στο πρώτο μας μάθημα για να γράφουν εκεί τόσο τις σημειώσεις τους όσο και τις σκέψεις τους με αφορμή τα μαθήματα, και δ) τα φυλλάδια ανοιχτών ερωτήσεων που συμπλήρωσαν τα παιδιά προς το τέλος του προγράμματος. Τόσο οι συνεντεύξεις όσο και τα μαθήματα στην τάξη ηχογραφήθηκαν.

Στις σημειώσεις πεδίου αποτύπων με λεπτομέρεια όσα συνέβαιναν στα μαθήματα και στα διαλείμματα. Τις σημειώσεις αυτές τις κατέγραφα μετά από κάθε μάθημα και τις συμπλήρωνα αργότερα, ακούγοντας και τις ηχογραφήσεις των μαθημάτων. Παράλληλα, πραγματοποίησα περισσότερες από 30 συνεντεύξεις, στις οποίες μίλησα συνολικά με 37 παιδιά και από τα δύο σχολεία. Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν στην πλειονότητά τους με ομάδες των πέντε έως δέκα παιδιών και είχαν διάρκεια από 20 έως 50 λεπτά. Χρησιμοποίησα την ημι-δομημένη μορφή συνέντευξης, έχοντας προετοιμάσει κάποιες ερωτήσεις, αλλά ταυτόχρονα διατηρώντας ευελιξία, ώστε να ακολουθώ τις απρόσμενες θεματικές που μπορεί να ανέκυπταν από τα ίδια τα παιδιά (Hatch, 2002). Οι ερωτήσεις των συνεντεύξεων είχαν στόχο να ξεδιπλώσουν όλες τις φάσεις και τις διαστάσεις της εμπειρίας των παιδιών με τις «Μουσικές του Κόσμου» και ήταν του τύπου: «Η εμπειρία του προγράμματος σε βοήθησε μήπως να σκεφτείς ή να καταλάβεις κάποια πράγματα για τη μουσική / για τους ανθρώπους από άλλες κουλτούρες / για τον εαυτό σου;» ή «Πώς σου φάνηκε που τραγούδησες τα τραγούδια στις γλώσσες τους;». Παρόμοιους στόχους είχαν και οι ανοιχτές ερωτήσεις των φυλλαδίων, που ήταν της μορφής: «Στη διάρκεια του προγράμματος είχα κάποιες εμπειρίες που ήταν σημαντικές για μένα».

Τις συνεντεύξεις και τις σημειώσεις πεδίου τις μετέγραφα την ίδια μέρα της παραγωγής τους. Τα κείμενα από τα τετράδια και τα φυλλάδια των παιδιών τα αποτύπωσα αρχικά σε μορφή εικόνας και στη συνέχεια τα μετέγραψα και αυτά. Μετά την ολοκλήρωση της επιτόπιας έρευνας, ξεκίνησα να μελετώ και να κωδικοποιώ το εθνογραφικό υλικό στο σύνολό του, ψάχνοντας για επανεμφανιζόμενα μοτίβα και ιδέες. Σε ένα επόμενο στάδιο ανάλυσης, συγκέντρωσα και ταξιόνησα τα μοτίβα που φαινόταν να σχετίζονται μεταξύ τους σε μεγαλύτερες κατηγορίες και υποκατηγορίες, εντοπίζοντας σταδιακά τα κυρίαρχα θέματα (Brewer, 2000). Τέλος, με βάση τα θέματα αυτά, προχώρησα στην ανάλυση των διαφόρων πτυχών της εμπειρίας των παιδιών με τις «Μουσικές του Κόσμου», ανατρέχοντας παράλληλα στη βιβλιογραφία προκειμένου να στηρίξω τις ερμηνείες μου.

Από τη μελέτη του εθνογραφικού υλικού προέκυψαν τρία μεγάλα θέματα που συνθέτουν το πώς η εμπλοκή των παιδιών με τις μουσικές κουλτούρες που παρουσιάζονταν στο πρόγραμμα βιώθηκε από αυτά και τα επηρέασε σε διάφορα επίπεδα. Το πρώτο θέμα, με τίτλο «Ανακάλυψη, γνώση, επίγνωση», παρουσιάζει τη γνωστική πτυχή της εμπειρίας των παιδιών, τα όσα δηλαδή έμαθαν, σκέφτηκαν και κατάλαβαν μέσα από τη συμμετοχή τους στο πρόγραμμα. Το δεύτερο θέμα, που ονομάζω «Μουσικές συγκινήσεις», πραγματεύεται τις καθαρά μουσικές εμπειρίες των παιδιών, αυτές που βίωσαν εμπλεκόμενα με ενσώματους τρόπους με το μουσικό περιεχόμενο του προγράμματος. Το τρίτο θέμα,

το οποίο αποκαλώ «Σχέσεις και συνδέσεις», εξετάζει τη διαπροσωπική και κοινωνική διάσταση της εμπειρίας των παιδιών, με έμφαση στην αίσθηση σύνδεσης που βίωσαν με άλλους ανθρώπους (βλ. και Papageorgiou, 2023). Στην αναλυτική παρουσίαση που ακολουθεί, ενσωματώνω αυτούσια λόγια, κείμενα και ζωγραφιές των παιδιών, ώστε να αποδώσω με τον αντιπροσωπευτικότερο δυνατό τρόπο τις σκέψεις και τις οπτικές τους.

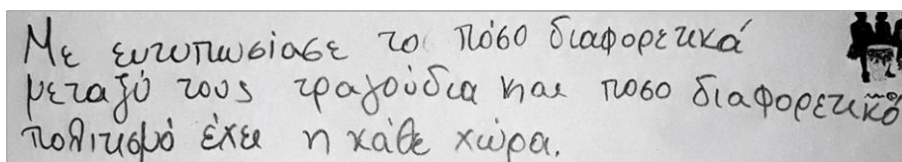
Θέμα 1ο: Ανακάλυψη, γνώση, επίγνωση

Μουσική – άνθρωπος – πολιτισμός

Ένα στοιχείο που φάνηκε πολύ καθαρά στην έρευνα ήταν ότι οι «Μουσικές του Κόσμου» βιώθηκαν από τα παιδιά σε μεγάλο βαθμό ως μια εμπειρία γνώσης, δηλαδή ως πηγή ανακαλύψεων για τη μουσική, τον κόσμο, τις άλλες κουλτούρες αλλά και τον εαυτό τους. Ειδικότερα στο πεδίο της μουσικής, η συνάντηση με πολλές διαφορετικές μουσικές παραδόσεις έδωσε στα παιδιά την ευκαιρία να καταλάβουν και να συνειδητοποιήσουν πλήθος στοιχείων σχετικών με τα χαρακτηριστικά της μουσικής, τη θέση της στη ζωή των ανθρώπων, τους τρόπους δημιουργίας της, τη σύνδεσή της με την ιστορία και την κουλτούρα.

Μια πρώτη βασική ανακάλυψη των παιδιών ήταν ότι «κάθε ανθρώπινη κοινωνία έχει μουσική» (Titon, 2009: 2). Η Λήδα το διατύπωσε ως εξής: «Ανακάλυψα ότι μουσικές υπάρχουν παντού, ότι όλες οι χώρες δηλαδή έχουν κάποια δικά τους είδη μουσικής και ότι οι άνθρωποι σε όλον τον κόσμο τραγουδάνε, χορεύουν, παίζουν μουσική με κάποιους τρόπους». Η απλή αυτή αλήθεια δεν ήταν καθόλου αυτονόητη για τα παιδιά, τα οποία, έχοντας μέχρι τότε πολύ περιορισμένο εύρος μουσικών εμπειριών, δεν είχαν ποτέ προβληματιστεί πάνω στο συγκεκριμένο θέμα.

Η ανακάλυψη της παγκοσμιότητας της μουσικής συνοδεύτηκε βέβαια και από τη συνειδητοποίηση του πλούτου και της ποικιλομορφίας των μουσικών εκφράσεων που υπάρχουν στον πλανήτη. «Με εξέπληξε πόσοι ακόμα πολιτισμοί υπάρχουν και πόσα διαφορετικά είδη μουσικής υπάρχουν», έγραψε στο τετράδιό της η Βικτωρία, ενώ η Σεβαστιανή έδωσε έμφαση στο στοιχείο της διαφορετικότητας:

Εικόνα 1: Σεβαστιανή, 24 Μαΐου 2017, φυλλάδιο 1

Η ιδιαιτερότητα κάθε μουσικής κουλτούρας προκάλεσε εντύπωση και σχολιάστηκε από όλα τα παιδιά, τα οποία από τους πρώτους κιόλας μήνες άρχισαν να συγκρίνουν τις μουσικές κουλτούρες που γνώριζαν στο πρόγραμμα και να εντοπίζουν τις μεταξύ τους διαφορές. Ο Φοίβος έκανε ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις πάνω στο θέμα αυτό:

Σκέφτηκα ότι οι μουσικές των διαφόρων χωρών είναι πολύ διαφορετικές μεταξύ τους. Και κατάλαβα ότι στα τραγουδία που έχει κάθε πολιτισμός δεν αλλάζει μόνο η γλώσσα και τα όργανα. Αλλάζει ο ρυθμός και το άκουσμά τους, αλλά αλλάζει και το πώς φτιάχνονται τα τραγουδία, πώς σκέφτονται για να τα φτιάξουν. Μπορεί επίσης να αλλάζει και ο τρόπος που έχουν τη μουσική στη ζωή τους σε κάθε πολιτισμό, η σχέση τους με τη μουσική.

Ο Φοίβος ανακάλυψε ότι οι μουσικές κουλτούρες μπορεί να διακρίνονται μεταξύ τους όχι μόνο ως προς κάποια ηχητικά ή καθαρά μουσικά χαρακτηριστικά, αλλά και ως προς τους τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται, δημιουργούν ή εντάσσουν τη μουσική στη ζωή τους. Οι παρατηρήσεις του αυτές δικαιώνουν τους υπέρμαχους της

πολιτισμικής ποικιλομορφίας στη μουσική εκπαίδευση, που εξηγούν ότι η γνωριμία με έναν σημαντικό αριθμό μουσικών παραδόσεων μπορεί να μας διδάξει πολλά για τη φύση της μουσικής: για την τεράστια ποικιλία δομών, οργάνων και ηχοχρωμάτων, για τις πολλές διαφορετικές λογικές δημιουργίας της μουσικής, για τις ποικίλες χρήσεις και λειτουργίες της σε κάθε κοινωνία (Anderson & Campbell, 1996· Nettl, 1992).

Παράλληλα με τις διαφορές, τα παιδιά παρατήρησαν και κοινά στοιχεία ανάμεσα σε κάποιες μουσικές κουλτούρες, αντιλαμβανόμενα και τις αλληλεπιδράσεις που είχαν λάβει χώρα μεταξύ τους, συχνά ως αποτέλεσμα συγκεκριμένων ιστορικών γεγονότων. Η Λουκία έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το ζήτημα αυτό:

[Πρόσεξα ότι] όλες οι μουσικές έχουν και κάτι ίδιο με κάποια άλλη μουσική. Υπάρχουν μουσικές, ας πούμε, που έχουν πάρει στοιχεία από κάποιες άλλες. [...] Και μέσα σε μια μουσική, άμα βγάλουμε κάποια πράγματα που έχουν προστεθεί πιο μετά, όλο και θα βρούμε και κάποιο στοιχείο από τις μουσικές άλλων χωρών. Και έτσι θα ανακαλύψουμε τη σύνδεση. Το ίδιο και στα όργανα. Τα όργανα είναι διαφορετικά σε κάθε χώρα, όμως υπάρχουν και κάποια παρόμοια όργανα, που συνδέονται με κάποιον τρόπο.

Η εμπειρία του προγράμματος βοήθησε επίσης πολλά παιδιά να παρατηρήσουν και να συνειδητοποιήσουν την αξία που έχει η μουσική για τους ανθρώπους. Αναφορές όπως «Κατάλαβα πόσο σημαντική είναι η μουσική στη ζωή του ανθρώπου» ή «Με εντυπωσίασε πολύ η σχέση των ανθρώπων με την μουσική» επιβεβαιώνουν τον εθνομουσικολόγο Robert Garfias (2004), ο οποίος αναφέρει ότι μόνο αν εξετάσουμε τη μουσική και σε άλλα πολιτισμικά πλαίσια, πέραν του δικού μας, μπορούμε να καταλάβουμε τον ρόλο που παίζει στη ζωή του ανθρώπου.

Μια ακόμη σημαντική κατανόηση στην οποία οδηγήθηκαν τα παιδιά είχε να κάνει με τη σύνδεση της μουσικής με την κουλτούρα προέλευσής της. Το θέμα αυτό συζήτησε η Γαλήνη:

Κατάλαβα ότι η μουσική μάς βοηθά να καταλάβουμε πράγματα για έναν λαό, για τον πολιτισμό του, ας πούμε, ή την ιστορία του. Και βλέπεις ότι μέσα από τα διάφορα τραγούδια, ακόμη και μόνο μέσα από αυτά, αν τα προσέξεις καλά, μπορείς να μάθεις πολλά πράγματα για τον τρόπο ζωής των ανθρώπων και το πώς σκέφτονται.

Η Γαλήνη έχει καταλάβει ότι «αν ψάξει κανείς προσεκτικά, θα ανακαλύψει τις αξίες, τις τελετουργίες, τα έθιμα, τους μύθους, τις κοινωνικές νόρμες και τις ενασχολήσεις ενός πολιτισμού, όλα ενσωματωμένα βαθιά μέσα στη μουσική του» (Klinger, 1996: 36). Με άλλα λόγια, μέσα από την εμπειρία του προγράμματος η Γαλήνη συνειδητοποιεί ότι η μουσική αποτελεί μια αντανάκλαση της κουλτούρας αναφοράς της και, ως εκ τούτου, μια πλούσια πηγή γνώσης για την κουλτούρα αυτή, ενστερνιζόμενη έτσι μια βασική εθνομουσικολογική αρχή.

Γλώσσα

Η μέσω των τραγουδιών επαφή των παιδιών με έναν σημαντικό αριθμό γλωσσών αναφέρθηκε από αυτά ως μία από τις πιο συναρπαστικές και σημαντικές εμπειρίες που βίωσαν στο πρόγραμμα. Είναι αξιοπρόσεκτο ότι, παρά τη σημαντική δυσκολία που συνεπαγόταν η εκμάθηση στίχων σε άγνωστες γλώσσες, τα παιδιά ευχαριστήθηκαν ιδιαίτερα το γεγονός ότι τραγούδησαν τα τραγούδια στις πρωτότυπες γλώσσες, κάτι που, όπως φάνηκε, οφειλόταν σε πολλούς λόγους.

Καταρχάς, οι γλώσσες προκάλεσαν το ενδιαφέρον των παιδιών με την ποικιλομορφία και τη διαφορετικότητά τους, ενώ έγιναν αντιληπτές και ως μία ακόμη πηγή γνώσεων, ανακαλύψεων και κατανοήσεων για άλλους λαούς και ανθρώπους. Η Νάσια ανέφερε χαρακτηριστικά:

Μου άρεσε που κάναμε πολλά και διαφορετικά τραγούδια, γιατί έτσι, εκτός από όλα τα άλλα που έμαθα, γνώρισα και πολλές γλώσσες και κατάλαβα λίγο το πώς είναι οι γλώσσες αυτών των χωρών, πώς μιλάνε εκεί οι άνθρωποι, πώς χρησιμοποιούν τη γλώσσα τους. Και θα ήθελα, αν συνεχίσουμε του χρόνου, να κάνουμε τραγούδια κι από άλλες χώρες, για να γνωρίσουμε κι άλλους πολιτισμούς, αλλά και τις γλώσσες τους.

Ένας άλλος λόγος για τον οποίο τα παιδιά απόλαυσαν την επιτέλεση των τραγουδιών στις πρωτότυπες γλώσσες ήταν γιατί ένιωσαν το φυσικό συνταίριασμα της γλώσσας με τη μελωδία και τον ρυθμό του τραγουδιού. Σχετικά με το θέμα αυτό, ενδιαφέρον έχει η αφήγηση της Ευαγγελίας, η οποία στο παρελθόν, σε έναν άλλο εκπαιδευτικό χώρο, είχε ακούσει ένα τραγούδι του προγράμματος (το «La Mariposa») με ελληνικούς στίχους:

Στα ελληνικά, που το είχα ακούσει, δεν μου είχε κάνει καμία εντύπωση. Αλλά όταν το άκουσα εδώ, στη γλώσσα του, μου φάνηκε πολύ ωραίο τραγούδι. Μου άρεσε πολύ. Και κατάλαβα ότι όταν μεταφράζεις ένα τραγούδι σε άλλη γλώσσα από την κανονική του, όπως και να το μεταφράζεις... χάνει. Χάνει τον ρυθμό του. Και χάνει και την ωραιότητά του.

Την άποψη της Ευαγγελίας – ότι μόνο η πρωτότυπη γλώσσα διασφαλίζει την ισορροπία και την ομορφιά του τραγουδιού – τη διατύπωσαν και άλλα παιδιά, εμπλουτίζοντάς τη και με επιπλέον επιχειρήματα υπέρ της χρήσης των πρωτότυπων γλωσσών:

Εγώ: Επειδή η γλώσσα των τραγουδιών ήταν μια δυσκολία, θα προτιμούσατε να είχαμε κάνει τα τραγούδια στα ελληνικά, να κρατάγαμε δηλαδή τη μουσική και να βάζαμε ελληνικά λόγια;

Όλα τα παιδιά μαζί: Όχι, όχι! Όχι!

Στέφανος: Όχι, δεν θα 'θελα με τίποτα να τα λέγαμε στα ελληνικά. Γιατί είναι πολύ ωραίο το να ανακαλύπτεις καινούργιες γλώσσες ενώ τραγουδάς.

Αθηνά: Όχι, γιατί όταν μαθαίνεις ένα ξένο τραγούδι, σου αρέσει ο ήχος με τα λόγια που έχει στο φυσικό του. Ταιριάζουν δηλαδή τα λόγια με τη μουσική, και δεν θες να τα αλλάξεις.

Λουκία: Και δεν θα είχε νόημα να πάρουμε τη μουσική ενός τραγουδιού χωρίς να έχουμε τα λόγια. Γιατί ουσιαστικά κάνουμε ένα κινέζικο τραγούδι για να δούμε και πώς είναι τα κινέζικα και να δούμε και τον πολιτισμό τους. Άμα βάλουμε εμείς ελληνικά λόγια, είναι σαν να κάνουμε ένα ελληνικό τραγούδι μόνο με τη μουσική του άλλου. Κι ας έχει ομοιοκαταληξία, κι ας κρατάει και τον ρυθμό. Και πάλι δεν θα έχει νόημα, γιατί απλά δεν θα είναι κινέζικο.

Κάποια παιδιά ευχαριστήθηκαν το τραγούδι στις πρωτότυπες γλώσσες επειδή με αυτόν τον τρόπο βίωσαν μια αίσθηση σύνδεσης με τους ανθρώπους από τις αντίστοιχες κουλτούρες. Η Φιλάνθη αναφέρθηκε σε μια τέτοια αίσθηση:

Δεν είναι ωραίο να αλλάξεις τη γλώσσα ενός τραγουδιού. Γιατί όταν τραγουδάς ένα τραγούδι στη γλώσσα του, σου έρχεται αμέσως στο μυαλό αυτή η χώρα, σκέφτεσαι το πώς είναι εκεί, τους ανθρώπους. Ενώ αν το πεις στα ελληνικά, δεν θα το νιώσεις καθόλου αυτό.

Κάτι παρόμοιο περιέγραψε και η Γαλήνη, η οποία ένιωσε ότι μέσα από την πρωτότυπη γλώσσα μπόρεσε να προσεγγίσει καλύτερα τον τρόπο με τον οποίο βιώνουν το ίδιο τραγούδι οι άνθρωποι της κουλτούρας: «Μου άρεσε που τραγούδησα το κάθε τραγούδι στη γλώσσα του. Γιατί έτσι μπόρεσα να πάω πιο κοντά στο κάθε τραγούδι, λίγο πιο κοντά στον τρόπο που το λένε οι άνθρωποι εκεί και που το εκφράζουν». Τα λόγια των δύο κοριτσιών επιβεβαιώνουν τους Anderson και Campbell (1996: 7) που, υπερασπιζόμενοι τη χρήση των πρωτότυπων γλωσσών κατά τη διδασκαλία των μουσικών του κόσμου,

τονίζουν ότι τα παιδιά «ταυτίζονται καλύτερα με τις κουλτούρες και τους ανθρώπους, όταν τραγουδούν ένα τραγούδι στην αυθεντική του γλώσσα».

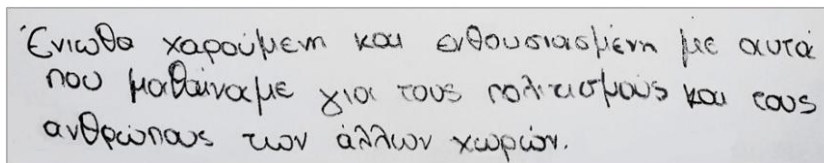
Τέλος, πολλά παιδιά ανέφεραν ως έναν επιπλέον λόγο για τον οποίο δεν θα ήθελαν σε καμία περίπτωση να είχαν τραγουδήσει τα τραγούδια στα ελληνικά την ικανοποίηση που τους προσέφερε το να τραγουδούν σε νέες γλώσσες και να προφέρουν νέες λέξεις. Το στοιχείο αυτό είναι σημαντικό, αν σκεφτεί κανείς ότι αρκετά παιδιά είχαν ξεκινήσει το πρόγραμμα με πραγματικό άγχος στην προοπτική ότι θα μάθαιναν στίχους σε ξένες γλώσσες:

Νάσια: Και μου άρεσε πολύ που τραγουδήσαμε σε διάφορες ξένες γλώσσες. Στην αρχή φοβόμουν ότι δεν θα μπορούσα να πω τα λόγια, αλλά μετά που είδα ότι μπορώ, μου άρεσε πάρα πολύ, γιατί, εντάξει, είναι πολύ ωραία εμπειρία να τραγουδάς σε άλλες γλώσσες!

Μυρτώ: Ναι, ήταν τέλειο που μπορούσαμε να μιλάμε λίγο σε ξένες γλώσσες, που μάθαμε να προφέρουμε λέξεις που δεν ήταν μόνο αγγλικά, αλλά και από άλλες, καινούργιες γλώσσες!

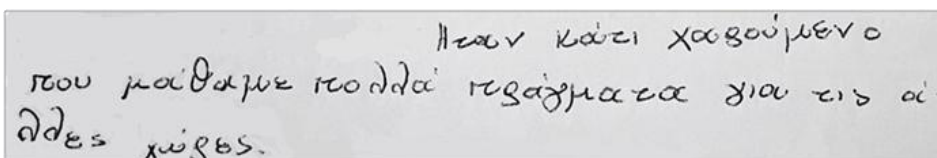
Η χαρά της γνώσης

Ένα εύρημα της έρευνας που υπήρξε εξαιρετικά εντυπωσιακό ήταν τα πολύ έντονα συναισθήματα χαράς και ενθουσιασμού που ένιωσαν τα παιδιά αποκτώντας γνώσεις για τις διάφορες μουσικές και κουλτούρες του κόσμου. Τα συναισθήματα αυτά, που άγγιξαν το σύνολο των παιδιών, αναδεικνύονται μέσα από δεκάδες αναφορές, όπως οι παρακάτω:

Ένιωθα χαρούμενη και ενθουσιασμένη με αυτά που μαθαίναμε για τους πολιτισμούς και τους ανθρώπους των άλλων χωρών.

Εικόνα 2: Λήδα, 2 Ιουνίου 2017, φυλλάδιο 1

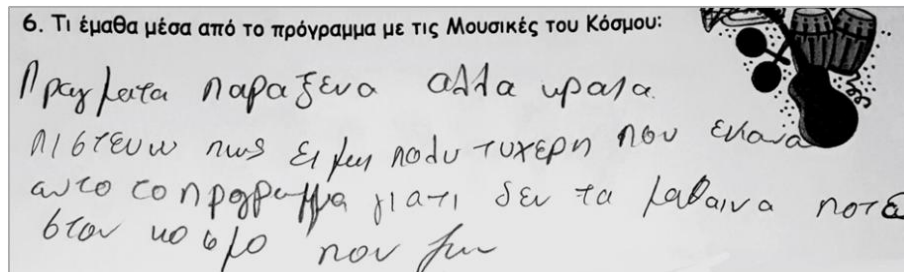
Ήταν κάτι χαρούμενο που μαθαίναμε πολλά πράγματα για τις άλλες χώρες.

Εικόνα 3: Χριστόφορος, 12 Ιουνίου 2017, φυλλάδιο 2

Η χαρά, το ενδιαφέρον και η περιέργεια που από την πρώτη μέρα του προγράμματος προκάλεσαν στα παιδιά οι πληροφορίες που συνέδεαν τη μουσική με την ιστορία και τον πολιτισμό διαφόρων ανθρώπινων ομάδων γέννησαν μέσα τους μια έντονη επιθυμία να εμβαθύνουν περισσότερο στα γνωστικά αυτά πεδία. Σχόλια όπως «Μου άρεσε πάρα πολύ αυτό το μάθημα και θέλω να μάθω περισσότερα πράγματα» εμφανίζονταν συχνά στα τετράδια των παιδιών, ενώ ενδεικτική είναι και η απάντηση της Σεβαστιανής στο ερώτημα πώς ένιωθε στα μαθήματα: «Το κύριο συναίσθημά μου ήταν χαρά αλλά και θέληση να μάθω κι άλλα πράγματα μέσα από αυτά τα τόσο διαφορετικά τραγούδια».

Πολλά παιδιά αντιλήφθηκαν τις πληροφορίες που τους παρείχε το πρόγραμμα αναφορικά με το κοινωνικοπολιτισμικό και ιστορικό πλαίσιο της μουσικής – πληροφορίες που έθιγαν θέματα όπως η αποικιοκρατία και το δουλεμπόριο, και έννοιες όπως ο πολιτισμικός σχετικισμός και η διαπολιτισμική κατανόηση – ως ιδιαίτερα σπάνιες· ως ένα

είδος γνώσης, δηλαδή, που δύσκολα θα συναντούσαν στον δρόμο τους. Η αίσθηση αυτή, η οποία φαίνεται να αποτέλεσε έναν από τους λόγους για τους οποίους τα παιδιά ένιωσαν τυχερά που συμμετείχαν στο συγκεκριμένο πρόγραμμα, συμπυκνώνεται στην φράση της Μανπρίτ: «Έμαθα κάποια πράγματα, που αν δεν ήταν αυτό το πρόγραμμα, δεν θα τα μάθαινα ποτέ στη ζωή μου». Την ίδια αίσθηση μεταφέρει και το ακόλουθο κείμενο της Αθηνάς:

Εικόνα 4: Αθηνά, 24 Μαΐου 2017, φυλλάδιο 1

Ως συνάρτηση όλων των παραπάνω, τα παιδιά αξιολόγησαν ως εξαιρετικά θετικά τα όσα τους προσέφερε το πρόγραμμα σε γνωστικό επίπεδο, νιώθοντας ότι μέσα από τις γνώσεις που αποκόμισαν, μπόρεσαν να διαρρήξουν τα όρια του μέχρι τότε περιορισμένου κόσμου τους και να αποκτήσουν μια μικρή πρόσβαση στον «έξω κόσμο», παίρνοντας μια γεύση από τα δημιουργήματά του. Τη βαθιά εσωτερική χαρά που του προσέφερε αυτή η αίσθηση διεύρυνσης των ορίων και προσέγγισης των άλλων πολιτισμών περιέγραψε με ιδιαίτερα εκφραστικό τρόπο ο Φοίβος:

Νιώθω πολύ ευχάριστα [που έκανα αυτό το πρόγραμμα], νιώθω πολύ χαρούμενος. Και νιώθω ότι ξέρω και κάτι, σαν λίγη γλώσσα, έναν τόνο από τις άλλες χώρες, δηλαδή κάτι παραπάνω. Νιώθω ότι πήγα λίγο πιο κοντά στους ανθρώπους των άλλων πολιτισμών, τους γνώρισα λίγο, και πήρα πολύτιμα πράγματα που κατάλαβα για περίπου όλο τον κόσμο.

Συνειδητοποιήσεις και αναθεωρήσεις

Η συνάντηση των παιδιών με τη μουσική και πολιτισμική διαφορετικότητα μέσα από τις εμπειρίες του προγράμματος πυροδότησε δυναμικές διαδικασίες αυτοεξέτασης και αναστοχασμού, ωθώντας τα να δουν τον εαυτό τους και τους άλλους ανθρώπους με μια καινούργια ματιά. Αποτέλεσμα των διαδικασιών αυτών ήταν τα παιδιά να συνειδητοποιήσουν τις προκαταλήψεις ή τις στρεβλές αντιλήψεις που είχαν για διάφορους άλλους λαούς και να προχωρήσουν σε σημαντική αυτοκριτική και σε αναθεώρηση πρότερων ιδεών τους. Τέτοιου είδους εξελίξεις αποτυπώνονται στα λόγια της Διαμαντίας:

Διαμαντία: Εγώ, για να είμαι ειλικρινής, πριν κάνουμε αυτό το πρόγραμμα, κάποια πράγματα για τους άλλους πολιτισμούς τα φανταζόμουν πολύ αλλιώς, αλλά κάνοντας το πρόγραμμα κατάλαβα πως είναι πολύ αλλιώς στην πραγματικότητα.

Εγώ: Τι φανταζόσουν;

Διαμαντία: Ας πούμε, συχνά έλεγα για κάποιους ανθρώπους από άλλες χώρες, από την Ασία κυρίως και την Αφρική, ότι είναι... Πώς να το πω τώρα... Ότι είναι κακούργοι περίπου...

Εγώ: Γιατί είχες διαμορφώσει αυτή την άποψη;

Διαμαντία: Γιατί... γιατί αυτά άκουγα να λένε όλοι τριγύρω, οι μεγάλοι δηλαδή και οι γονείς μου, ας πούμε. Αλλά αυτή η χρονιά με έκανε να αλλάξω γνώμη. Δηλαδή έμαθα κάποια πράγματα για τους άλλους λαούς και, εντάξει, κατάλαβα ότι τα πράγματα

δεν είναι έτσι. Και κατάλαβα επίσης ότι δεν μπορείς να λες ότι όλοι οι άνθρωποι από μια χώρα είναι έτσι ή είναι αλλιώς, δεν ισχύει αυτό. Οπότε, μου έφυγαν από το μυαλό αυτές οι ιδέες.

Όπως και η Διαμαντία, έτσι και πολλά ακόμη παιδιά ομολόγησαν ότι στη διαμόρφωση των προκαταλήψεών τους για ορισμένους λαούς σημαντικό ρόλο είχαν παίξει οι αντίστοιχες προκαταλήψεις που επικρατούσαν στο περιβάλλον τους. Άλλα, πάλι, παιδιά αντιλήφθηκαν ότι πολλές στρεβλές ιδέες τους είχαν επηρεαστεί είτε από εικόνες που είχαν δει σε ταινίες είτε από κάποιες στερεοτυπικές αναπαραστάσεις συγκεκριμένων περιοχών του κόσμου από τα μέσα ενημέρωσης. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, τα παιδιά αναγνώρισαν ότι όλες αυτές οι επιρροές έβρισκαν έδαφος στο γεγονός ότι οι γνώσεις τους για τις άλλες κουλτούρες ήταν ελάχιστες. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια της Γαλήνης:

Εμένα άλλαξε πάρα πολύ η αντίληψη που είχα για τους άλλους ανθρώπους. Για τους Αφρικανούς, ειδικά, η μόνη μου σκέψη ήτανε αυτά που βλέπουμε στην τηλεόραση και αυτά που λένε, ότι είναι στενοχωρημένοι άνθρωποι γενικώς. Δεν μπορούσα να φανταστώ ότι θα έχουν μουσική, ότι θα έχουν τραγούδια... Εγώ έλεγα πως οι άνθρωποι εκεί δεν θα έκαναν τίποτα άλλο εκτός από το να ζουν στενοχωρημένα. Από αυτά που είχα δει κι ακούσει, αυτό πίστευα. Αλλά κατάλαβα ότι δεν είναι έτσι. Κατάλαβα ότι οι άνθρωποι εκεί έχουν τη ζωή τους, τον πολιτισμό τους, ότι κάνουν μουσικές, χορεύουν, όπως όλοι. [...] Και κατάλαβα ότι πρέπει να μάθω πολλά ακόμη για αυτούς, για να καταλάβω πώς είναι η ζωή τους.

Οι ιδέες που είχε στο μυαλό της η Γαλήνη για τη μουσική και τον πολιτισμό της Αφρικής είχαν επηρεαστεί από αναπαραστάσεις που είχε δει στην τηλεόραση. Όπως επισημαίνει ο Miezian (2000: vii), οι εν λόγω αναπαραστάσεις πολύ συχνά παρουσιάζουν την αφρικανική ήπειρο ως «έναν τόπο πρωτογονισμού, όπου ο πολιτισμός δεν έχει αγγίξει την ανθρωπότητα και οι κρίσεις σοβούν καθημερινά». Μέσα από τα όσα έμαθε στο πρόγραμμα, η Γαλήνη συνειδητοποιεί πλέον ότι οι αναπαραστάσεις αυτές δεν αντικατοπτρίζουν πλήρως την πραγματικότητα της Αφρικής και των ανθρώπων της, και οδηγείται έτσι σε μια πιο ώριμη κατανόηση αναφορικά με το υπό ποιες συνθήκες μπορούμε να διαμορφώνουμε απόψεις για άλλους πολιτισμούς. Την κατανόηση αυτή την αποτυπώνει και στην παρακάτω φράση, η οποία αναδεικνύει σαφέστατα τη μετασχηματιστική επίδραση που άσκησε στα παιδιά η ενασχόλησή τους με τις «Μουσικές του Κόσμου»:

Υποτάλαβα και έφαθα πως δεν
φορού να κρινω κάποιες χώρες
χωρίς να ξέρω διαυτέ

Εικόνα 5: Γαλήνη, 11 Δεκεμβρίου 2017, φυλλάδιο 3

Σε αντίστοιχες αναθεωρήσεις πρότερων απόψεών τους οδηγήθηκαν τα παιδιά και στο πεδίο της μουσικής, συνειδητοποιώντας ότι οι αρνητικές στάσεις που είχαν πριν ξεκινήσουν το πρόγραμμα απέναντι στις μουσικές από άλλες κουλτούρες του κόσμου – μουσικές τις οποίες δεν είχαν ακούσει ποτέ – ήταν αποτέλεσμα της άγνοιας και των προκαταλήψεών τους:

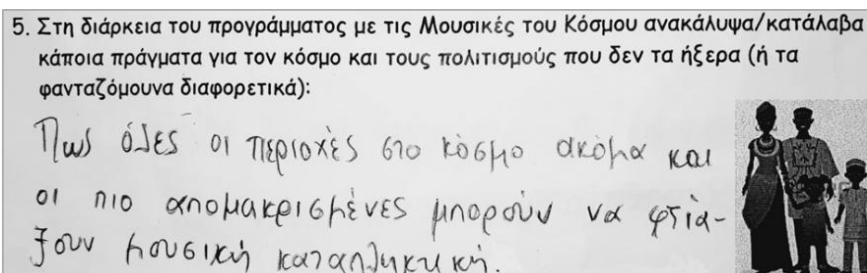
Λουκία: Αλλά μου κέντρισαν το ενδιαφέρον οι μουσικές του κόσμου. Και μου άρεσε ότι κάναμε μουσικές από πολλές χώρες, και μάλιστα από κάποιες που δεν θα μπορούσαμε ποτέ να φανταστούμε ότι εκεί πέρα θα έχει ωραία μουσική. Ας πούμε,

από τα αραβικά μέρη, δεν πιστεύαμε, εγώ δηλαδή δεν πίστευα με τίποτα ότι μπορεί εκεί να έχουν κανένα σόι τραγούδι. Ενώ με αυτά που κάναμε, καταλάβαμε ότι εκεί υπάρχουν μουσικές πολύ ωραίες.

Στέφανος: Ότι όλες οι χώρες του κόσμου μπορεί να έχουν ωραίες μουσικές.

Λουκία: Ακριβώς. Και ότι πρέπει να γνωρίσεις πρώτα μια μουσική, για να πεις.

Η ενασχόλησή τους με τις μουσικές του κόσμου έδωσε την ευκαιρία στη Λουκία, στον Στέφανο αλλά και σε όλα τα παιδιά να διαπιστώσουν ότι την ομορφιά στη μουσική μπορεί να τη βρει κανείς παντού στον κόσμο. Το αποτέλεσμα ήταν τα παιδιά να υιοθετήσουν μια νέα, πιο ανοιχτή στάση απέναντι στη μουσική κάθε προέλευσης και να αναπτύξουν εκτίμηση και θαυμασμό ακόμη και για τις πιο μακρινές μουσικές κουλτούρες. Τα στοιχεία αυτά, που γίνονται φανερά και στο παρακάτω κείμενο της Λουκίας, αποτελούν μια πρόσθετη απόδειξη της θετικής επίδρασης που άσκησε το πρόγραμμα στις αντιλήψεις των παιδιών για τη μουσική και πολιτισμική διαφορετικότητα:

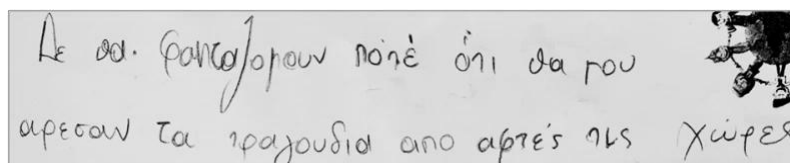

Εικόνα 6: Λουκία, 11 Μαρτίου 2018, φυλλάδιο 3

Θέμα 2ο: Μουσικές συγκινήσεις

Τραγούδια του κόσμου και συναισθήματα

Βασικός άξονας της μουσικής ενασχόλησης των παιδιών στο πλαίσιο των «Μουσικών του Κόσμου» ήταν τα τραγούδια από τις διάφορες κουλτούρες. Τα τραγούδια του προγράμματος αναμένονταν με αρνητικές προδιαθέσεις από τα περισσότερα παιδιά, τα οποία πίστευαν ότι οι μουσικές από «τέτοιες» χώρες δεν πρόκειται να έχουν ενδιαφέρον, κάτι που γίνεται φανερό και στην παρακάτω φράση του Θωμά:

Εικόνα 7: Θωμάς, 24 Μαΐου 2017, φυλλάδιο 1

Ωστόσο, οι πεποιθήσεις τους αυτές ανατράπηκαν από τα πρώτα κιόλας μαθήματα και τα παιδιά άρχισαν να αγκαλιάζουν τα τραγούδια με αυξανόμενο ενθουσιασμό. Λίγους μήνες αργότερα, τα τραγούδια κυριαρχούσαν πλήρως στις καρδιές, στη σκέψη αλλά και στις αλληλεπιδράσεις των παιδιών, που τα τραγουδούσαν και τα χόρευαν συνεχώς εντός και εκτός σχολείου, συζητούσαν μεταξύ τους τις απόψεις τους για αυτά ή έψαχναν πληροφορίες γύρω από το ένα ή το άλλο τραγούδι στο διαδίκτυο. Οι παρακάτω αναφορές δίνουν μια ιδέα της σαρωτικής επίδρασης που άσκησαν τα τραγούδια στην καθημερινότητα των παιδιών:

Γαλήνη: Εγώ κάθε μέρα, μα κάθε μέρα, τραγουδάω τα τραγούδια που κάνουμε. Ο μπαμπάς μου μου λέει «κάνε ησυχία παιδάκι μου!».

Λουκία: Εμένα ο αδερφός μου μου λέει «σταμάτα να τραγουδάς αυτά τα τραγούδια, κοντεύω να τα μάθω κι εγώ». Κυρία, εγώ τραγουδάω συνέχεια το κινέζικο, δεν υπάρχει περίπτωση! Και μετά ο αδερφός μου αρχίζει κι αυτός να τραγουδάει την αρχή. Τα έχω κολλήσει σε όλους!

Στέφανος: Κι εγώ. Πρέπει να έχω τρελάνει τον κόσμο, γιατί τα τραγουδάω μέρα-νύχτα. Δεν μπορώ να κάνω αλλιώς, αυθόρμητα μου 'ρχονται!

Κορίνα: Εμένα μου έχει κολλήσει το «Cheki Morena» και το τραγουδάω συνεχώς.

Διαμαντία: Εμένα, κυρία, τα τραγούδια μένουν πια μαζί μου. Για να καταλάβετε, εγώ τραγουδάω αυτά τα τραγούδια ακόμα κι όταν κάνω μπάνιο!

Όπως φάνηκε, τα παιδιά γοητεύτηκαν από ποικίλα, τόσο μουσικά / ηχητικά όσο και πολιτισμικά, στοιχεία των τραγουδιών: από τα ρυθμικά και μελωδικά χαρακτηριστικά τους και τις λογικές δημιουργίας τους· από το γεγονός ότι συνδυάζονταν με χορό, παίξιμο οργάνων και άλλες μορφές ενεργητικής εμπλοκής· από τις άγνωστες αλλά ταυτόχρονα ελκυστικές γλώσσες τους· από τις πολύ ιδιαίτερες λειτουργίες που είχαν σε παλαιότερες εποχές στις κουλτούρες τους· από τα νοήματα που μετέφεραν και, ακόμη περισσότερο, από τις ιστορίες που τα περιέβαλλαν και από το γενικότερο πλαίσιο τους. Ειδικά τα δύο τελευταία στοιχεία άσκησαν μεγάλη έλξη στα παιδιά, τα οποία έδειξαν να αντιλαμβάνονται πλήρως πόσο σημαντικό είναι να μαθαίνει κανείς την ιστορία και το πλαίσιο ενός τραγουδιού από μια άλλη κουλτούρα, προκειμένου να το καταλάβει και να το απολαύσει, ενώ παράλληλα εκτίμησαν ιδιαίτερα το γεγονός ότι τους παρείχα τέτοιου είδους πληροφορίες.

Πολύ εντυπωσιακό – αλλά και ενδεικτικό της σπουδαιότητας που απέδωσαν στα τραγούδια – είναι το γεγονός ότι τα παιδιά δραστηριοποιήθηκαν έντονα με στόχο να διδάξουν και να μεταδώσουν τα τραγούδια σε όσο το δυνατόν περισσότερα άτομα του περιβάλλοντός τους, νιώθοντας μια βαθιά ανάγκη να καταστήσουν και άλλους ανθρώπους γνώστες της ύπαρξης και της ομορφιάς των μουσικών του κόσμου. Κάποια παιδιά ανέπτυξαν μάλιστα και συγκεκριμένες «διδασκτικές μεθόδους», όπως φανερώνουν τα λόγια που ακολουθούν:

Όλγα: Εγώ τα τραγούδια μας τα δείχνω στη μαμά μου. Γιατί θέλω κι αυτή να μάθει κάτι για αυτές τις μουσικές, να έχει μια ιδέα, γιατί δεν τις γνωρίζει. Της δείχνω και τους χορούς, όλα. Πρώτα της έδειξα το «Cheki Morena», που είναι εύκολο και διασκεδαστικό, και μετά ένα-ένα όλα τα άλλα. Και τα έχει μάθει όλα, και τα τραγουδάει και τα χορεύει! Και της αρέσουν πολύ!

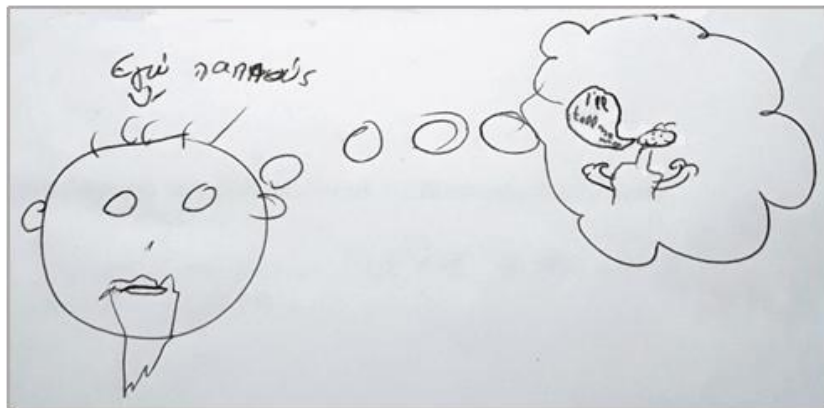
Ηλίας: Εγώ τα τραγούδια τα δείχνω στα αδέρφια μου. Τους διαβάζω τις λέξεις τραγουδιστά να τις μάθουν, τους δείχνω τις κινήσεις· και τις κινήσεις τις έχουνη μάθει κάπως. Κάπως. Και τους λέω κι αυτά που μας λέτε και που μας βάζετε να βλέπουμε για τις χώρες, επειδή αυτές οι πληροφορίες είναι ωραίες, και θέλω να τις μάθουν για να καταλάβουν και το τραγούδι.

Συνολικά, τα τραγούδια του προγράμματος αγαπήθηκαν πολύ από τα παιδιά, καθώς τους προσέφεραν δυνατές συγκινήσεις και υπέροχες εμπειρίες. Μάλιστα, πεποίθηση όλων των παιδιών ήταν ότι τα τραγούδια θα μείνουν στη μνήμη τους για χρόνια. «Θα τα θυμάμαι για καιρό τα τραγούδια. [...] Και πιστεύω ότι θα τα πω στα παιδιά μου κάποτε, δεν θα τα ξεχάσω εύκολα», είπε ο Δαμιανός, ενώ την ίδια αίσθηση, όπως φαίνεται παρακάτω, είχε και η Λουκία:

Είναι κάποια τραγούδια και
οποια δε θα ξεχάσω ποτέ.

Εικόνα 8: Λουκία, 24 Μαΐου 2017, φυλλάδιο 1

Σε μια ζωγραφιά, ο Δαμιανός απεικόνισε τον εαυτό του ως έναν ηλικιωμένο που θυμάται την εποχή που ήταν παιδί και τραγουδούσε τα τραγούδια του προγράμματος:

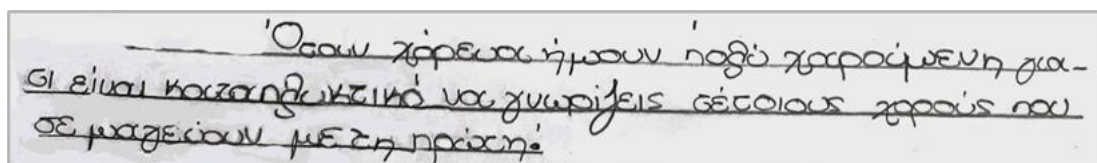
Εικόνα 9: Δαμιανός, 24 Μαΐου 2017, φυλλάδιο 1

Νιώθοντας παρόμοια συναισθήματα, αρκετά ακόμη παιδιά περιέγραψαν φανταστικές σκηνές από ένα μακρινό μέλλον, στο οποίο, ως ενήλικες πια, θα τραγουδούν στα παιδιά και στα εγγόνια τους τα τραγούδια που έμαθαν στο πρόγραμμα. Βέβαιος ότι τα τραγούδια έχουν εντυπωθεί στο μυαλό και στο σώμα του, και αποτελούν μέρος του εαυτού του, ο Αναστάσης είπε: «Θα τα θυμάμαι όλα τα τραγούδια, είμαι σίγουρος. Και πιστεύω ότι έτσι θα νανουρίζω κανένα παιδάκι μου κάποτε, ας πούμε με το “E para Waiari”. Ναι. Κάποτε θα το νανουρίζω με “E para”».

Χορός, κίνηση, μουσικά όργανα: οι «Μουσικές του Κόσμου» ως επιτελεστική εμπειρία

Ο άλλος βασικός άξονας της μουσικής ενασχόλησης των παιδιών ήταν οι δραστηριότητες μουσικής επιτέλεσης: ο χορός, η κίνηση, το παίξιμο οργάνων, τα σωματικά κρουστά (body percussion), τα παιχνίδια που συνόδευαν τα τραγούδια. Οι δραστηριότητες επιτέλεσης ήταν με βεβαιότητα ένα στοιχείο που συνέβαλε καθοριστικά στο να αγαπήσουν τα παιδιά τα τραγούδια και γενικά στο να δεχτούν θετικά ένα μουσικό υλικό από κουλτούρες που δεν γνώριζαν. Και αυτό είναι λογικό, γιατί μέσα από τις δραστηριότητες επιτέλεσης τα παιδιά είχαν την ευκαιρία να βιώσουν τις μουσικές του προγράμματος με τρόπους ενεργητικούς, συμμετοχικούς και έντονα σωματικούς, συνδέοντάς τις με στιγμές δημιουργικότητας, συλλογικής χαράς και διασκέδασης.

Ο χορός και το παίξιμο οργάνων ήταν οι μορφές επιτέλεσης που προσέφεραν τις περισσότερες τέτοιες στιγμές. Ειδικά ο χορός (και γενικότερα η κίνηση στον ρυθμό της μουσικής) προκάλεσε μεγάλο ενθουσιασμό στα παιδιά και φάνηκε να καλύπτει μια ζωτική ανάγκη τους. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε πολλές αναφορές τους τα παιδιά συνέδεσαν άμεσα τη χορευτική επιτέλεση με το συναίσθημα της χαράς. Μια τέτοια σύνδεση καταγράφεται στην παρακάτω φράση της Μυρτώς:

Εικόνα 10: Μυρτώ, 11 Δεκεμβρίου 2017, φυλλάδιο 3

Επιπλέον, η επίγνωση ότι γνώριζαν τους χορούς ανθρώπων από άλλες κουλτούρες καθώς και η ίδια η ενσώματη εμπειρία των χορών αυτών συγκίνησαν και ευαισθητοποίησαν

τα παιδιά, δημιουργώντας τους μια αίσθηση εγγύτητας με τους ανθρώπους από τους αντίστοιχους πολιτισμούς. Η Βικτωρία, για παράδειγμα, ένωσε ότι μέσα από τον χορό μπόρεσε να αντιληφθεί το νόημα που είχαν κάποια τραγούδια στις κουλτούρες προέλευσής τους: «Ήταν πολύ ωραία τα λατινοαμερικάνικα και τα αφρικανικά που κάναμε, που τα χορεύαμε, γιατί και μόνο από τον χορό καταλάβαινες το νόημά τους, τι ήθελαν να πουν και τι σήμαιναν για τους ανθρώπους». Την αίσθηση αυτή της Βικτωρίας εξηγεί ο εθνομουσικολόγος John Blacking (1973), που υποστηρίζει ότι η σωματική κίνηση στον ρυθμό της μουσικής μάς συνδέει με τα συναισθήματα που ένιωθαν άλλοι άνθρωποι δημιουργώντας ή επιτελώντας τη μουσική αυτή, μας δίνει δηλαδή πρόσβαση στα νοήματα που είχε η μουσική για τους συγκεκριμένους ανθρώπους.

Το παίξιμο κρουστών μουσικών οργάνων που μιμούνταν την όψη και τους ήχους αυθεντικών οργάνων από τις υπό μελέτη κουλτούρες προσέφερε επίσης μεγάλη χαρά και κινητοποίησε έντονα τα παιδιά, ωθώντας μάλιστα σε συμμετοχή ακόμη και μαθητές που τα προηγούμενα χρόνια δεν έβρισκαν κανένα ενδιαφέρον στο μάθημα της Μουσικής. Η ευχαρίστηση που τους προκάλεσε η ενασχόληση με τα όργανα αποδόθηκε από τα παιδιά σε ποικίλους παράγοντες. Η Σεβαστιανή, για παράδειγμα, κατέθεσε την παρακάτω άποψη, η οποία φαίνεται να εξέφραζε τα συναισθήματα πολλών παιδιών:

Μου άρεσε πολύ και που παίζαμε όργανα. Ήταν πολύ διασκεδαστικό να προσπαθούμε να καταφέρουμε τους ρυθμούς, να θυμόμαστε τα σωστά χέρια, να μπερδεύμαστε, αλλά μετά τα χέρια να πηγαίνουν, λες, μόνα τους... Και ήταν ωραίο που παίζαμε μαζί, σε ομάδες, και έπρεπε να συγχρονιστούμε με τα άλλα παιδιά, σαν ένα ωραίο παιχνίδι που μας διασκέδαζε πολύ.

Η Σεβαστιανή αποδίδει τη χαρά που ένιωθαν τα παιδιά όταν έπαιζαν όργανα στο στοιχείο της ομαδικότητας και στις προκλήσεις που εμπεριέχονταν στην προσπάθειά τους να ερμηνεύσουν σωστά και συγχρονισμένα κάποιους καινούργιους και δύσκολους ρυθμούς. Οι παράγοντες αυτοί, σύμφωνα με τη Σεβαστιανή, δημιουργούσαν στα παιδιά μια αίσθηση παιχνιδιού, που έκανε την εμπειρία τους ακόμη πιο απολαυστική.

Η Αγνή επικεντρώθηκε σε μια άλλη πτυχή του παιχνιδιού οργάνων: «Όταν έπαιζα όργανα, ένιωθα πως μέσα από αυτό που έκανα γινόταν ο ρυθμός της μουσικής. Και αυτό ήταν πολύ ωραίο συναίσθημα». Για την Αγνή, το πιο σημαντικό στοιχείο στην ενασχόλησή της με τα όργανα ήταν η συγκίνηση που της προκαλούσε τις στιγμές της επιτέλεσης η επίγνωση ότι συμβάλλει και η ίδια στη δημιουργία της μουσικής.

Πολλά παιδιά αναφέρθηκαν επίσης στην ευχαρίστηση που ένιωσαν παίζοντας κάποια όργανα που δεν είχαν ξανασυναντήσει ποτέ στη ζωή τους. Όπως επισήμανε η Ιφιγένεια, επρόκειτο για «όργανα όχι συνηθισμένα, αλλά πιο παράξενα, που δεν τα ξέραμε καθόλου και που ήταν από άλλους πολιτισμούς». Υπήρξαν, τέλος, ορισμένα παιδιά που ανέπτυξαν έντονο ενθουσιασμό για συγκεκριμένα όργανα που γνώρισαν στο πρόγραμμα, απολαμβάνοντας με ξεχωριστό τρόπο τη μουσική επιτέλεση με αυτά.

Μουσικοί μετασχηματισμοί

Η εμπειρία του προγράμματος επηρέασε ισχυρότατα τις στάσεις των παιδιών απέναντι στις μουσικές από άλλους πολιτισμούς, αλλά και τις μουσικές τους προτιμήσεις. Έχοντας βγάλει το συμπέρασμα ότι οι μουσικές του κόσμου έχουν διπλό ενδιαφέρον, αφού προσφέρουν αφενός γνώσεις για τους άλλους λαούς και αφετέρου απολαυστικές μουσικές εμπειρίες, τα παιδιά έφτασαν στο τέλος της χρονιάς όχι μόνο να έχουν διαμορφώσει μια δεκτική ματιά απέναντι στις μουσικές από άλλες κουλτούρες, αλλά και να εκφράζουν εντονότατη επιθυμία να γνωρίσουν όσο το δυνατόν περισσότερες τέτοιες μουσικές. Τα λόγια του Στέφανου και της Λουκίας, παιδιών του σχολείου της Πρασιάς, δίνουν μια ιδέα:

Στέφανος: Εγώ, αν γινόταν να συνεχίσουμε το πρόγραμμα, θα ήθελα να κάνω ακόμη περισσότερα τραγούδια, να μάθω κι από άλλες χώρες, όσο πιο πολλές μπορώ. Όσο πιο πολλά τραγούδια μπορώ από πολλές χώρες. [...] Γιατί η κάθε χώρα έχει τις δικές της μουσικές, και με δυο-τρία μόνο τραγούδια από μια ήπειρο δεν μπορείς να καταλάβεις.

Λουκία: Εγώ, αν συνεχίζαμε, θα ήθελα να μάθαινα ένα τραγούδι όμως από όλες, όλες, όλες, όλες τις χώρες του κόσμου. [...] Θα ήθελα να μάθω τουλάχιστον ένα τραγούδι από κάθε χώρα, για να έχω μια ιδέα, έστω μια μικρή ιδέα, για το πώς είναι η μουσική του κάθε τόπου.

Η λαχτάρα τους να γευτούν τον πλούτο των μουσικών παραδόσεων του κόσμου ωθούσε τα παιδιά να φαντάζονται και να προτείνουν τρόπους συνέχισης του προγράμματος και την επόμενη χρονιά. Ειδικά στο σχολείο του Κέδρου, όπου τα τμήματα που συμμετείχαν ήταν της Ε΄ τάξης, τα παιδιά εξέφρασαν εντονότατο αίτημα να συνεχιστεί το πρόγραμμα και κατά την ΣΤ΄ τάξη. Για μια τέτοια περίπτωση, μάλιστα, όπως φαίνεται στον παρακάτω διάλογο, εξέφραζαν εξειδικευμένες επιθυμίες αναφορικά με το περιεχόμενο των μαθημάτων.

Ραφαήλ: Εγώ, αν συνεχίσουμε το πρόγραμμα, που θέλω πάρα πολύ, θα ήθελα να μάθω τραγούδια και από άλλους πολιτισμούς, που δεν είδαμε φέτος. Από την Αφρική, για παράδειγμα, που κάναμε τρία, θα ήθελα, ας πούμε, να μάθω δεκατρία. Και θέλω να μάθω και εκείνο το ιταλικό που μας είπατε, και οπωσδήποτε ένα ακόμη από τους Μαορί. Έτσι όπως τα κάναμε φέτος, αλλά να προσθέσουμε κι άλλα.

Γαλήνη: Εγώ θα ήθελα να προσθέσουμε [παίρνει φόρα]: ιαπωνικά, ιταλικά, βραζιλιάνικα... [τα παιδιά γελάνε]. Θέλω τουλάχιστον τρία ακόμα αφρικανικά, τουλάχιστον, και ένα ακόμη κινέζικο. Όχι, τρία κινέζικα. Γενικά, πάρα πολλά τραγούδια, κι άλλα, κι άλλα! Α, και θέλω ένα ακόμα από τους Μαορί, το ξέχασα.

Φοίβος: Εγώ θα ήθελα μερικά αφρικάνικα ακόμα...

Ραφαήλ: Είκοσι έξι; [και άλλα γέλια]

Φοίβος: ...θα ήθελα δύο-τρία ακόμα από την Ωκεανία και δυο-τρία ακόμα από την Αμερική. Και κάποια από την Ασία οπωσδήποτε. Γενικά, από πολλούς πολιτισμούς. Και εννοείται να μαθαίνουμε πάλι και για τους πολιτισμούς, πώς ζουν, τις παραδόσεις τους, όλα.

Πέρα από τις στάσεις τους απέναντι στις μουσικές από άλλες κουλτούρες, η εμπειρία των «Μουσικών του Κόσμου» επηρέασε καταλυτικά και τη γενικότερη άποψη των παιδιών για τη μουσική και κυρίως τη σχέση τους με αυτή. Πολλά παιδιά ανέφεραν ότι η ενασχόλησή τους με τις μουσικές του προγράμματος είχε ως αποτέλεσμα να αγαπήσουν τη μουσική και να ανακαλύψουν μέσα από αυτήν νέες πηγές ευχαρίστησης, επανεκτιμώντας έτσι τη σημασία που είχε για τη ζωή τους. Η συγκεκριμένη επίδραση φανερώνεται σε δεκάδες αναφορές, όπως «Κατάλαβα ότι μου άρεσε τελικά η μουσική», «Αυτή η εμπειρία με έκανε να νιώσω διαφορετικά για τη μουσική», «Ανακάλυψα ότι δεν μπορώ να ζήσω χωρίς τη μουσική», ενώ συμπυκνώνεται πολύ εκφραστικά και στην παρακάτω φράση της Αγνής:

Επίσης, κατάλαβα κάποια πράγματα για τον εαυτό μου:

κατάλαβα ότι η μουσική είναι ωραία και καταθνητική

Εικόνα 11: Αγνή, 11 Δεκεμβρίου 2017, φυλλάδιο 3

Η εμπειρία του προγράμματος είχε επίσης ως αποτέλεσμα αρκετά παιδιά να δουν με πολύ μεγαλύτερο ενδιαφέρον το σχολικό μάθημα της Μουσικής, το οποίο μέχρι πρότινος θεωρούσαν βαρετό και αδιάφορο. Ακόμη περισσότερο, ο ιδιαίτερος τρόπος με τον οποίο βίωσαν τις διάφορες μουσικές στη διάρκεια του προγράμματος «Μουσικές του Κόσμου» – μελετώντας, δηλαδή, τη μουσική σε συνδυασμό με το πλαίσιο της και συμμετέχοντας σε δραστηριότητες επιτέλεσης που παρέπεμπαν στις αντίστοιχες κουλτούρες – άρεσε πολύ και εκτιμήθηκε από τα παιδιά, που συνειδητοποίησαν ότι αυτή η εθνομουσικολογική προσέγγιση είχε να τους προσφέρει πολύ πιο πλούσιες και ενδιαφέρουσες εμπειρίες σε σύγκριση με το τυπικό τους μάθημα.

Θέμα 3ο: Σχέσεις και συνδέσεις

Οι «Μουσικές του Κόσμου» ως μια εμπειρία του «εμείς»

Οι «Μουσικές του Κόσμου» υπήρξαν για τα παιδιά όχι μόνο μια ατομική αλλά και μια συλλογική εμπειρία, μια εμπειρία που έζησαν από κοινού με τους συμμαθητές τους και κατά την οποία, μάλιστα, λόγω του σχεδιασμού του προγράμματος, βρίσκονταν σε διαρκή αλληλεπίδραση μαζί τους. Ως αποτέλεσμα του συλλογικού αυτού στοιχείου, το πρόγραμμα είχε σημαντικότερες επιδράσεις στις διαπροσωπικές σχέσεις των παιδιών, οδηγώντας στην ανάπτυξη συναισθημάτων σύνδεσης, φιλίας και συντροφικότητας ανάμεσά τους, και διαμορφώνοντας ένα κλίμα ομαδικότητας και συνεργασίας, που μέχρι τότε έλειπε από τις τάξεις τους. Όπως εξήγησαν τα ίδια τα παιδιά, η αίσθηση ενότητας προέκυψε μέσα από πολλές οδούς.

Σημαντικό ρόλο έπαιξε η συμμετοχή τους σε ομαδικές δραστηριότητες μουσικής επιτέλεσης, κατά τις οποίες τα παιδιά συγχρονίστηκαν και συντονίστηκαν μεταξύ τους σωματικά και νοητικά, νιώθοντας παράλληλα την αλληλεξάρτησή τους στις μουσικές διαδικασίες. Ο Χριστόφορος ήταν ένα από τα πολλά παιδιά που αναφέρθηκαν στα στοιχεία αυτά:

Επειδή στα τραγούδια του προγράμματος κάναμε πράγματα ομαδικά, ας πούμε χορεύαμε ή παίζαμε όργανα μαζί, έπρεπε να είμαστε συγχρονισμένοι και να είμαστε σε συνεργασία με τα άλλα παιδιά. Έπρεπε, ας πούμε, να προσέχουμε τι κάνει ο άλλος δίπλα μας, για να κάνουμε κι εμείς τη σωστή κίνηση ή για να χτυπάμε τον σωστό ρυθμό στα τύμπανα. Δηλαδή, μας ενδιέφερε όχι μόνο τι κάνει ο εαυτός μας, αλλά και το τι κάνουμε όλοι. Και γι' αυτό πιστεύω ότι αναπτύχθηκε μια ομαδικότητα ανάμεσά μας.

Ο Χριστόφορος αποδίδει την ομαδικότητα που αναπτύχθηκε μεταξύ των παιδιών στη συγχρονισμένη κίνηση και παραγωγή ήχου, καθώς και στα συνυπάρχοντα στοιχεία της συνεργασίας, της αλληλεπίδρασης και της συγκέντρωσης στους άλλους συμμετέχοντες. Η θέση του αυτή βρίσκει στήριξη στις απόψεις του Blacking (στο: Clayton, Sager & Will, 2005: 20), σύμφωνα με τον οποίο ο «σωματικός συντονισμός» (bodily resonance) – η επίγνωση, δηλαδή, του κάθε συμμετέχοντα σε μια μουσική διαδικασία ότι είναι συγχρονισμένος με τις κινήσεις κάποιων άλλων ανθρώπων – δημιουργεί συναισθήματα συντροφικότητας μεταξύ των συμμετεχόντων. Αντίστοιχα, ο Turino (2008) σημειώνει ότι η συμμετοχική μουσική δημιουργία οδηγεί σε μια αυξημένη συγκέντρωση στους άλλους ανθρώπους με τους οποίους αλληλεπιδρούμε ηχητικά και κινητικά. Το γεγονός αυτό, σύμφωνα με τον Turino, αποτελεί έναν από τους λόγους για τους οποίους η συμμετοχική μουσική και ο χορός διαθέτουν τόσο μεγάλη δύναμη να προκαλούν κοινωνικές συνδέσεις.

Ένα άλλο στοιχείο που, όπως φάνηκε, υπήρξε κομβικό στην ανάπτυξη δεσμών μεταξύ των παιδιών ήταν ο κοινός ενθουσιασμός τους για τα τραγούδια και γενικά για

το περιεχόμενο του προγράμματος. Η Γαλήνη εξήγησε αναλυτικά πώς το στοιχείο αυτό λειτούργησε ενωτικά:

Με τις «Μουσικές του Κόσμου» γίναμε φίλοι όλα τα παιδιά. Γιατί μας άρεσαν αυτές οι μουσικές που κάναμε, άρεσαν σε όλους μας. Κι αυτό μας ένωσε. Δηλαδή, ευχαριστιόμασταν πολύ να μιλάμε για αυτές και να τραγουδάμε τα τραγούδια μαζί στα διαλείμματα ή όταν βρισκόμασταν γενικώς. Και είδα ότι ακόμη και κάποια παιδιά που πριν δεν μιλάγανε μεταξύ τους ή συνεχώς τσακωνόντουσαν, με αυτό το πρόγραμμα ενώθηκαν. Γιατί μπορεί να τους άρεσαν, ας πούμε, τα ίδια τραγούδια, οπότε άρχιζαν να τα τραγουδάνε, να τα συζητάνε, να μιλάνε για αυτά, κι έτσι γινόντουσαν φίλοι.

Η αίσθηση των παιδιών ότι εργάζονταν όλα μαζί με κοινό στόχο την παραγωγή ενός ωραίου μουσικού αποτελέσματος υπήρξε ένας ακόμη παράγοντας που συνέβαλε στη δημιουργία συλλογικού κλίματος, καθώς τα ώθησε να συνεργαστούν και να βοηθήσουν το ένα το άλλο, προκειμένου να τα καταφέρουν ως ομάδα. Ο Δαμιανός έδωσε έμφαση στον συγκεκριμένο παράγοντα:

Στα κομμάτια αυτά ό,τι κάναμε ήταν ομαδικό και το αποτέλεσμα εξαρτιόταν από όλους μας. Εδώ ήμασταν όλοι μαζί: ή όλοι μια χαρά ή όλοι χάλια. Γι' αυτό βοήθησε ο ένας τον άλλον, κάποιοι που τα κατάφεραν, ας πούμε, περισσότερο βοήθησαν και κάποιους άλλους, για να βγάλουμε όλοι μαζί κάτι καλό, όσο μπορούσαμε. Γιατί θέλαμε να βγάλουμε κάτι καλό.

Έντονα ενωτική λειτουργία είχε επίσης η επίγνωση μεταξύ των παιδιών ότι μοιράζονταν μια πολύ σημαντική και σπάνια για το σχολικό κατεστημένο εμπειρία. Την άποψη αυτή ανέπτυξε ο Φοίβος:

Εγώ νομίζω ότι αυτό που μας ένωσε ήταν όλα, όλα δηλαδή αυτά που κάναμε σε αυτό το πρόγραμμα: τα τραγούδια, τα όργανα, το ότι χορεύαμε, αυτά που μαθαίναμε για τους πολιτισμούς που δεν τα ξέραμε, οι πρόβες, η συνεργασία, η παράσταση, όλα, όλα. Γιατί τα κάναμε μαζί. Και γιατί ήταν ένα πρόγραμμα πολύ διαφορετικό από οποιοδήποτε άλλο, μοναδικό και πάρα πολύ ωραίο, και είμαστε πολύ τυχεροί που το κάναμε.

Το γεγονός ότι μέσα από τις συλλογικές εμπειρίες που βίωσαν στο πρόγραμμα δημιούργησαν ισχυρούς δεσμούς μεταξύ τους προσέφερε μεγάλη χαρά και αξιολογήθηκε ως ιδιαίτερα σημαντικό από τα παιδιά, όπως αποτυπώνεται στα παρακάτω κείμενα:

Ένιωσα ότι γέμουν φέτος μια ομάδα.
Επίσης ένιωσα χαρά.

Εικόνα 12: Δαμιανός, 24 Μαΐου 2017, φυλλάδιο 1

5. Τι ήταν σημαντικό για μένα σε αυτό το πρόγραμμα:
Ότι ακόμα και με τους "φίλους" που δεν έκανα παρέα κατάφερα να δέσω μαζί τους.

Εικόνα 13: Λουκία, 24 Μαΐου 2017, φυλλάδιο 1

Η θετική επίδραση του προγράμματος στις διαπροσωπικές τους σχέσεις είχε, μάλιστα, ως αποτέλεσμα πολλά παιδιά να ταυτίσουν τις μουσικές του κόσμου (ή τα προγράμματα που παρουσιάζουν τέτοιες μουσικές) με τη δυνατότητα ανάπτυξης δυνατών ανθρώπινων σχέσεων. Έτσι, η Διαμαντία κατέληξε στο εξής συμπέρασμα: «Είναι σημαντικό [να μαθαίνει

κανείς μουσικές του κόσμου], γιατί αν κάποιο παιδί δεν συμπαθεί τη μουσική ή ένα άλλο δεν έχει φίλους, μέσα από ένα τέτοιο πρόγραμμα σιγά-σιγά αρχίζει να συμπαθεί τη μουσική, αλλά και αρχίζει να κάνει φίλους».

Συνδέσεις που διαπερνούν σύνορα

Τα παιδιά ένιωσαν συναισθήματα σύνδεσης όχι μόνο με τους συμμαθητές τους, αλλά και με τους ανθρώπους των οποίων τις μουσικές γνώρισαν κατά τη διάρκεια του προγράμματος. Συγκεκριμένα, όπως περιέγραψαν τα ίδια, μέσα από τις εμπειρίες που προσέφεραν τα μαθήματα, τα παιδιά ένιωσαν ότι μπόρεσαν να προσεγγίσουν τους ανθρώπους από τις άλλες κουλτούρες, να κατανοήσουν καλύτερα τον κόσμο τους ή και να συναισθανθούν συναισθήματά τους. Πολλές από τις τοποθετήσεις τους στο θέμα αυτό είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακές, καθώς αποκαλύπτουν την ισχυρή ενσυναίσθηση που ανέπτυξαν τα παιδιά προς τους ανθρώπους από τις κουλτούρες τις οποίες μελέτησαν. Μια τέτοια τοποθέτηση έγινε από τον Φοίβο:

Η εμπειρία αυτή σαν να με έφερε λίγο πιο κοντά, για παράδειγμα, σε ένα παιδί από τις άλλες χώρες, σαν να μου έδειξε λίγο τι κάνουν αυτά τα παιδιά, και όχι μόνο τα παιδιά, και οι άνθρωποι γενικά που ζουν στην Αφρική, στην Κίνα, στην Ωκεανία, πώς σκέφτονται, πώς... Και για ένα μικρό χρονικό διάστημα ένιωσα στη θέση αυτού του παιδιού εκείνης της άλλης χώρας. Δηλαδή για λίγο ένιωθα σαν να ήμουν εγώ ένα παιδί εκεί.

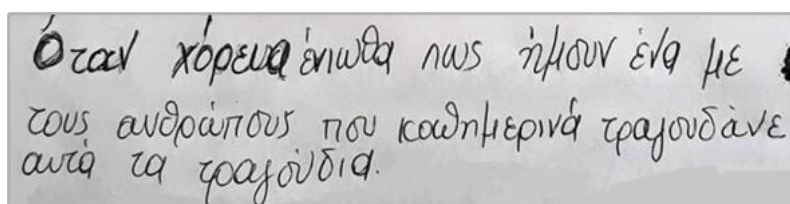
Όπως φανερώνουν τα παραπάνω λόγια, η εγγύτητα που ένιωσε ο Φοίβος προς τους ανθρώπους από τις άλλες κουλτούρες τον ώθησε να φανταστεί τον εαυτό του στη θέση τους, προκειμένου να καταλάβει πώς οι άνθρωποι αυτοί βιώνουν τις καταστάσεις της ζωής τους.

Αντίστοιχη αίσθηση προσέγγισης και σύνδεσης ένιωσε και η Λήδα, η οποία εντόπισε συγκεκριμένες εμπειρίες του προγράμματος που κινητοποίησαν την αίσθηση αυτή μέσα της:

Νιώθω τώρα πολύ διαφορετικά για τους ανθρώπους από τους άλλους πολιτισμούς, αυτούς που κάναμε τα τραγούδια τους. Νιώθω πιο... σαν να έχω συνδεθεί κάπως μαζί τους. Επειδή μιλήσαμε λίγο τη γλώσσα τους, τραγουδήσαμε τα τραγούδια τους, κάναμε τους χορούς τους, μάθαμε πώς είναι, πώς ζουν, την ιστορία τους λίγο... Δηλαδή, καταλάβαμε κάτι για αυτούς τους ανθρώπους, τους σκεφτήκαμε...

Ο Ηλίας, από τη μεριά του, έχοντας συγκινηθεί από την ιστορία αγάπης που περιγράφει το κινέζικο τραγούδι «Kangding Love Song» – η οποία υπήρξε, πιθανώς, η αληθινή ιστορία του δημιουργού του – ένιωσε να μοιράζεται το συναίσθημα του νεαρού κινέζου συνθέτη: «Και νιώσαμε και τα συναισθήματά τους! Όπως το συναίσθημα ενός ανθρώπου από την Κίνα. Την αγάπη του... Μέσα από το τραγούδι νιώσαμε την αγάπη του!».

Η Λουκία, πάλι, υπέδειξε την εμπειρία του χορού ως το κανάλι μέσω του οποίου βίωσε μια αίσθηση ενότητας με τους ανθρώπους από άλλες κουλτούρες:

Όταν χορεύα ένιωθα πως ήμουν ένα με τους ανθρώπους που καθημερινά τραγουδάνε αυτά τα τραγούδια.

Εικόνα 14: Λουκία, 11 Μαρτίου 2018, φυλλάδιο 3

Πολλά ακόμη παιδιά περιέγραψαν συναισθήματά τους που φανέρωναν την αίσθηση σύνδεσης, την ευαισθητοποίηση και το ενδιαφέρον που ανέπτυξαν στη διάρκεια του προγράμματος για τους ανθρώπους από άλλες κουλτούρες. Συνολικά, φάνηκε ότι στη δημιουργία των συναισθημάτων αυτών συνέβαλαν τόσο οι πληροφορίες τις οποίες λάμβαναν τα παιδιά για τους ανθρώπους και τους λαούς που σχετίζονταν με τις διάφορες μουσικές όσο και οι εμπειρίες επιτέλεσης που βίωναν τα ίδια με τις συγκεκριμένες μουσικές. Το εν λόγω δεδομένο είναι σημαντικό, καθώς αναδεικνύει ότι ήταν ο *συνδυασμός* της ενασχόλησης με το πολιτισμικό πλαίσιο της μουσικής και της συμμετοχής σε δραστηριότητες επιτέλεσης – ο συνδυασμός, με άλλα λόγια, γνωστικών και επιτελεστικών εμπειριών – το στοιχείο εκείνο που λειτούργησε τόσο δυναμικά στην κινητοποίηση των παραπάνω συναισθημάτων στα παιδιά.

Ο καθοριστικός κρίκος

Σημαντική θέση στην εμπειρία των παιδιών με τις «Μουσικές του Κόσμου» είχε και η σχέση που βίωσαν με τον άνθρωπο που τους έδωσε την ευκαιρία να ζήσουν την εμπειρία αυτή, δηλαδή με εμένα, την «κυρία Γιούλη», όπως με αποκαλούσαν. Η σχέση αυτή χτίστηκε κατά τη διάρκεια των μηνών που περάσαμε μαζί και εξελίχθηκε σταδιακά σε μια δυνατή σύνδεση, συνυφασμένη με συναισθήματα αγάπης, εκτίμησης και εμπιστοσύνης. Όπως αποκαλύπτουν τα λόγια των ίδιων των παιδιών, στη δημιουργία των συναισθημάτων τους αυτών συνέβαλαν ποικίλοι παράγοντες.

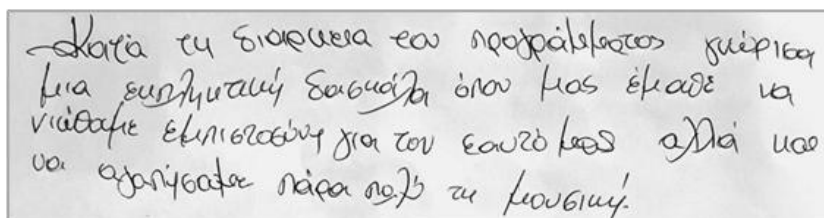
Κατ' αρχάς, για τα παιδιά ήμουν ο άνθρωπος που τους άνοιξε ένα παράθυρο προς άλλους πολιτισμούς, «ο καθοριστικός κρίκος [...], το άτομο που παραδίδει τη μουσική και πολιτισμική γνώση του Άλλου» (Trimillos, 2004: 27). Το στοιχείο αυτό ήταν ένας βασικός λόγος για τον οποίο με θεώρησαν σημαντική για τη ζωή τους και δέθηκαν μαζί μου. Αυτό επιβεβαιώνει η Διαμαντία, η οποία με τοποθετεί στο ίδιο επίπεδο με τη δασκάλα της: «Μου αρέσει πολύ που με εσάς μαθαίνω πολλά πράγματα. Και δεν είναι μόνο η κυρία Διώνη που μας μαθαίνει γράμματα, αλλά είστε κι εσείς που μας μαθαίνετε όχι ακριβώς γράμματα, αλλά τη ζωή και τα τραγούδια των άλλων πολιτισμών». Με ένα παρόμοιο σκεπτικό, η Πέπη ταύτισε την παρουσία μου ανάμεσα στα παιδιά με την απόκτηση νέων γνώσεων από την πλευρά τους:

Εικόνα 15: Πέπη, 24 Μαΐου 2017, φυλλάδιο 1

Πέρα από κομιστής της γνώσης για τον «έξω κόσμο», για τα παιδιά υπήρξα επίσης η δασκάλα που τους έδωσε την ευκαιρία να ζήσουν μια μοναδική και συναρπαστική, όπως την αντιλήφθηκαν, εμπειρία με τη μουσική. Και, φυσικά, με αγάπησαν για αυτό. «Ήταν μια καταπληκτική εμπειρία, που δεν θα τη ζούσα σίγουρα, άμα δεν ερχότανε η κυρία Γιούλη στο σχολείο μας», έγραψε στο φυλλάδιό της η Φιλάνθη, ενώ σχεδόν όλα τα παιδιά εξέφρασαν με ποικίλους τρόπους την ευγνωμοσύνη τους:

Εικόνα 16: Ιωάννης, 11 Δεκεμβρίου 2017, φυλλάδιο 3

Αλλά και στις διδακτικές μου πρακτικές τα παιδιά εντόπισαν ορισμένα στοιχεία που τους άρεσαν και τα οποία επηρέασαν θετικά τα συναισθήματά τους απέναντί μου. Ένα τέτοιο στοιχείο, που εκτιμήθηκε ιδιαίτερα, ήταν το συμμετοχικό πνεύμα που κυριαρχούσε στα μαθήματά μας και έδινε την ευκαιρία σε όλα ανεξαιρέτως τα παιδιά να συμμετέχουν ενεργά στις διάφορες διαδικασίες. Επιπλέον, πολλά παιδιά συγκινήθηκαν από το γεγονός ότι τα ενθάρρυνα να ανακαλύψουν τις δυνατότητές τους και να καταφέρουν πράγματα που δεν φαντάζονταν ότι μπορούσαν να πετύχουν. Τα λόγια της Πετρούλας φανερώνουν αυτή τη συγκίνηση:

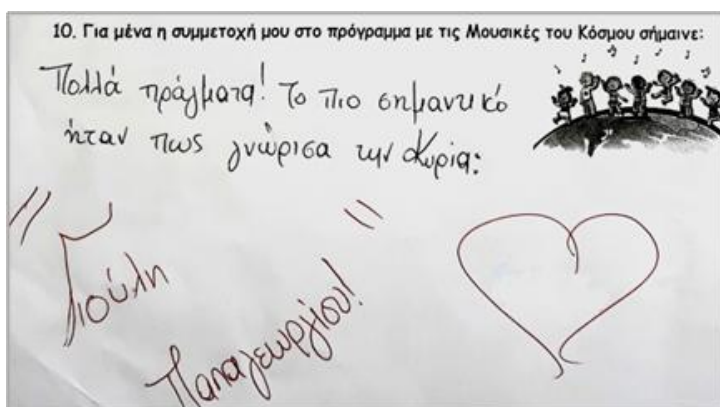

Εικόνα 17: Πετρούλα, 11 Μαρτίου 2018, φυλλάδιο 3

Κάποια παιδιά εντυπωσιάστηκαν και επηρεάστηκαν θετικά από το πάθος που διέκριναν στη διδασκαλία μου. Η Κλαίρη, για παράδειγμα, παραδέχτηκε ότι ενώ είχε ξεκινήσει το πρόγραμμα αρνητικά προκατειλημμένη και βέβαιη ότι οι μουσικές από τις «άλλες» κουλτούρες δεν θα της άρεσαν, άλλαξε γνώμη από το πρώτο μας μάθημα, όταν είδε τον ενθουσιασμό με τον οποίο τους δίδασκα αυτές τις μουσικές:

Πίστευα ότι δεν θα είναι ωραίο [το πρόγραμμα]. Αλλά όταν σας είδα [...] και γενικώς όταν κάναμε το πρώτο τραγούδι, κατάλαβα ότι σας άρεσε αυτό που κάνατε, ότι σας άρεσε πολύ, ότι... είχατε ζήλο γι' αυτό που κάνατε. Οπότε, σκέφτηκα ότι θα το κάνετε και καλά. Και τότε είπα μέσα μου ότι θα είναι κάτι ωραίο αυτό που θέλει να μας κάνει αυτή η κυρία, δεν θα είναι κάτι άσχημο.

Τα θερμά τους συναισθήματα για μένα τα παιδιά τα εξέφρασαν με αμεσότητα και αυθορμητισμό σε όλη τη διάρκεια της χρονιάς, αλλά τα αποτύπωσαν και σε δεκάδες κείμενα και ζωγραφιές τους:

Εικόνα 18: Λουκία, 11 Μαρτίου 2018, φυλλάδιο 3

Εικόνα 19: Ευαγγελία, 11 Δεκεμβρίου 2017, φυλλάδιο 3

Αυτό που προκύπτει μέσα από τις σχετικές αναφορές τους είναι ότι η βαθιά σύνδεση που αναπτύχθηκε μεταξύ μας, πέρα από την αξία που είχε και για τις δύο πλευρές ως μια ζεστή ανθρώπινη σχέση, έπαιξε καταλυτικό ρόλο και στην επιτυχία του προγράμματος.

Πράγματι, το γεγονός ότι δέθηκαν μαζί μου και με εμπιστεύτηκαν είχε ως αποτέλεσμα τα παιδιά να ξεπεράσουν τις όποιες επιφυλάξεις τους, να αποδεχτούν τις μουσικές που τους δίδασκα και, τελικά, να «απορροφήσουν» και ένα κομμάτι της δικής μου αγάπης για τις μουσικές αυτές.

Επίλογος

Τα δεδομένα που προέκυψαν από την ανάλυση του εθνογραφικού υλικού της έρευνάς μου μαρτυρούν ότι τα παιδιά έζησαν μια εμπειρία που τους έδωσε την ευκαιρία να διευρύνουν τους μουσικούς και γνωστικούς τους ορίζοντες, να αναπτύξουν ενδιαφέρον και εκτίμηση για τη μουσική και πολιτισμική διαφορετικότητα, να γνωρίσουν, να κατανοήσουν και να απολαύσουν τη μουσική με νέους τρόπους, αλλά και να νιώσουν ενότητα με άλλους ανθρώπους τόσο μέσα στην τάξη όσο και πέρα από γεωγραφικά και πολιτισμικά σύνορα. Η εμπειρία του προγράμματος επέτρεψε επίσης στα παιδιά να αναγνωρίσουν προκαταλήψεις τους και να αναθεωρήσουν πολλές από τις πρότερες απόψεις τους, και τα κατέστησε τελικά ικανά να ξαναδούν τον εαυτό τους και τη θέση τους στον κόσμο μέσα από μια πιο ώριμη και κριτική ματιά.

Συμπερασματικά, η έρευνα αυτή υποδηλώνει ότι η ενασχόληση με τις ποικιλόμορφες μουσικές κουλτούρες του κόσμου, όταν προσεγγίζεται με βάση τις εθνομουσικολογικές αρχές, μπορεί να αποτελέσει για τα παιδιά μια πολυδιάστατη και ισχυρά μετασχηματιστική εμπειρία, η οποία προσφέρει οφέλη που υπερβαίνουν το καθαρά μουσικό επίπεδο και εκτείνονται περαιτέρω στον γνωστικό, συναισθηματικό και ηθικό κόσμο των παιδιών, καθώς και στις κοινωνικές τους σχέσεις και στάσεις. Με τον τρόπο αυτό, η εμπλοκή της εθνομουσικολογίας στη μουσική εκπαίδευση μπορεί να πετύχει σημαντικότερους στόχους, που αποτελούν σύγχρονα αλλά και διαχρονικά εκπαιδευτικά και κοινωνικά ζητούμενα.

Βιβλιογραφία

- Anderson, William M. & Patricia Shehan Campbell (1996): "Teaching music from a multicultural perspective", στο: William M. Anderson & Patricia Shehan Campbell (επιμ.), *Multicultural perspectives in music education* (2nd edition), MENC, Reston (VA), σ. 1-9.
- Blacking, John (1973): *How musical is man?*, University of Washington Press, Seattle.
- Bresler, Liora (2021): "Ethnography, phenomenology, and action research in music education", *Visions of Research in Music Education* 16, <https://digitalcommons.lib.uconn.edu/vrme/vol16/iss6/17>.
- Brewer, John (2000): *Ethnography*, Open University Press, Buckingham.
- Campbell, Patricia Shehan (2004): *Teaching music globally: Experiencing music, expressing culture*, Oxford University Press, Oxford.
- Campbell, Patricia Shehan (2016): "World music pedagogy: Where music meets culture in classroom practice", στο: Carlos R. Abril & Brent M. Gault (επιμ.), *Teaching general music: Approaches, issues, and viewpoints*, Oxford University Press, New York, σ. 89-111.
- Clayton, Martin, Rebecca Sager & Udo Will (2005): "In time with the music: the concept of entrainment and its significance for ethnomusicology", *European Meetings in Ethnomusicology* 11, σ. 3-142.
- Elliott, David J. (1989): "Key concepts in multicultural music education", *International Journal of Music Education* 13/1, σ. 11-18.
- Garfias, Robert (2004): *Music: the cultural context*, National Museum of Ethnology (Senri Ethnological Reports, vol. 47), Osaka.

- Hatch, J. Amos (2002): *Doing qualitative research in education settings*, State University of New York Press, Albany (NY).
- Klinger, Rita (1996): "From Glockenspiel to Mbira: An Ethnography of Multicultural Practice in Music Education", *Bulletin of the Council for Research in Music Education* 129, σ. 29-36.
- Merriam, Alan P. (1977): "Definitions of 'Comparative Musicology' and 'Ethnomusicology': An historical-theoretical perspective", *Ethnomusicology* 21/2, σ. 189-204.
- Miezan, Ekra (2000): *Media images of Africa and African Americans' attitudes toward Africa*, διδακτορική διατριβή, University of Massachusetts Amherst, ProQuest Dissertations Publishing (UMI no: 9960774).
- Nettl, Bruno (1992): "Ethnomusicology and the teaching of world music", *International Journal of Music Education* 20/1, σ. 3-7.
- Nettl, Bruno (2005): *The Study of Ethnomusicology: Thirty-One Issues and Concepts*, University of Illinois Press, Urbana (IL).
- Papageorgiou, Panagiota (2023): "Music of the world's cultures and feelings of connectedness: Interpersonal and social aspects of elementary school children's participation in a culturally diverse music program", *International Journal of Education & the Arts* 24, <http://doi.org/10.26209/ijea24n17>.
- Pole, Christopher & Marlene Morrison (2003): *Ethnography for education*, Open University Press, Buckingham.
- Schippers, Huib (2010), *Facing the music: Shaping music education from a global perspective*, Oxford University Press, New York.
- Schippers, Huib & Patricia Shehan Campbell (2012): "Cultural diversity: Beyond 'songs from every land'", στο: Gary E. McPherson & Graham M. Welch (επιμ.), *The Oxford handbook of music education* (vol. 1), Oxford University Press, New York, σ. 87-104.
- Titon, Jeff Todd (2009): "The music-culture as a world of music", στο: Jeff Todd Titon (επιμ.), *Worlds of music: An introduction to the music of the world's peoples* (5th edition), Schirmer Cengage Learning, Belmont (CA), σ. 1-32.
- Trimillos, Ricardo D. (2004): "Subject, object, and the ethnomusicology ensemble: The ethnomusicological 'we' and 'them'", στο: Ted Solís (επιμ.), *Performing ethnomusicology: Teaching and representation in world music ensembles*, University of California Press, Berkeley (CA), σ. 23-52.
- Turino, Thomas (2008): *Music as social life: The politics of participation*, The University of Chicago Press, Chicago.
- Volk, Terese M. (1998): *Music, education, and multiculturalism: Foundations and principles*, Oxford University Press, New York.
- Αδαμοπούλου, Μαρία (2005): *Η ανάπτυξη της αντίληψης του ρυθμού μέσα από την πολυπολιτισμική μουσική αγωγή σε παιδιά ηλικίας 8-10 ετών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης*, διδακτορική διατριβή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/15689>.
- Δανοχρήστου, Μαριελένα (2012): *Διαπολιτισμική μουσική εκπαίδευση και διδακτική: η συμμετοχική συνύπαρξη των αλλοδαπών μαθητών Β/θμιας εκπαίδευσης μέσω της παραδοσιακής μουσικής των χωρών προέλευσης των μαθητών του σχολείου*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/28432>.
- Κωνσταντινίδου, Ζωή (2017): *Η επίδραση ενός προγράμματος μουσικοκινητικής αγωγής, βασισμένο σε εθνομουσικολογικά στοιχεία, στην ομαλή ένταξη παιδιών στο σύγχρονο*

πολυπολιτισμικό σχολείο, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/41430>.

Παπαγεωργίου, Παναγιώτα (2022): *Μουσικές του κόσμου στην εκπαίδευση: Μια εθνομουσικολογική μελέτη*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/57499>.

Σακελλαρίδης, Γιώργος (2008): *Διαπολιτισμική μουσική εκπαίδευση*, Ατραπός, Αθήνα.